Тувинская республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединин болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 20 (14220) ◆ 1990 чыл, январь 24, среда ◆ 1925 чылда үндезилеттинген ◆ Өртээ 3 көп.

ТАРААЧЫННАР СЪЕЗДИЗИ

Россия Федерациязының тараачын ажыл-агыйлар болгаш кооперативтер ассоциациязының тургузукчу съездизи январь 22-де Москвада ажылын эгелээн. Тургустунуп турар ол хөй-ниити организациязы (АККОР) Россияның экономиказынга хууда болгаш кооперативтиг ажыл-чорудулгага үндезилеттинген аграр укладты катап тургузарынга дузалаар сорулгалыг. Ол кедээ черлерге дедир эвес келгеш, хууда күш-ажылчы ажыл-чорудулганы эгелээр дээн кижилерге бүгү талалыг дузалы көргүзер. Съезд ажылын ургулчүлеп турар.

ЭКОНОМИСТ БОЛГАШ АРЕНДА

«Боду өөренир, оскелерни өөредиро

Амгы үеде республиканың көдээ ажыл-агыйында арендаторларда тарылга шөлүнүң 20, мыйыстыг бода малдың 15 база шээр малдың 18, хаванның 8 хуузун быжыглаан. Ниитизи-биле совхоз ажылчыннарының 12 хуузу ол арга-биле ажылдап турар. Арендаже шилчиир талазы-биле «Тиилелге», «Сукпак», «Чыраа-Бажы», «Найырал», «Октябрь 30 чылы» болгаш оске-даа совхозтар элээн боттуг ажылдарны кылган. Оларның дуржулгазын көрүп турган, оске ажыл-агыйларның специалистери база элээн чүүлдерни кылып турар. Экономиктиг реформаны боттандырарынга бисте база ажыл-агыйлар бар. Бир-тээ, арендаже «Тиилелге» совхоз баштай киргеннериң бирээзи болганда, амгы үеде республиканың агроүлетпүр эвилелиниң шугуму-биле совхозтарның экономистериниң семинарларын аңаа барып эрттирген. Шынап-ла, ук ажыл-агыйның кол экономизи Кызыл-оол Иванович Чамыян аренданы шиңгээдир талазы-биле дыка улуг хемчеглерни алган. Механизаторларны, чолаачыларны, малчыннарны өөредирде эргежок чугула материалдарны— схемаларны, таблицаларны, совхозтуң бодунуң бригадаларының, звеноларының база тус-тус малчыннарының дуржулгазындан киирип турган белеткээн. Ынчангаш өөрениринге дыка эптиг.

Аренда керээзиниң ажык-дузазын тайылбырлаар, ону шиңгээдир дээш кол экономист база ооң дузалакчызы В. Оржак-даа чүткүлдүг ажылдаан. Олар болза нинти совхозтуң бүгү адырлары арендаже кирбээн шаанда ажылды чаа ёзу-биле башкарарынче кирери берге деп чүүлдү улуска угааткан, шак ынчалдыр чедип алган-даа. Эң ылаңгыя чолаачылар кичээлдер үезинде экономистер-биле шуут-ла изиглеп маргыжып турганнар. Ам ындыг чүве чок: чолаачы бүрүзү кылган ажылын, чарыгдалын санап алган, кайда-да сөөртүр чүүк барыл деп, боттары-ла дилеп чоруур апарган. Арендаже киреринің мурнунда ук ажыл-агыйга автомашиналар 80-90 чедип турган. Ам үүле 56 автомашина бар, оон иштинде чүүк сөөртүрү 36. Экономистериң санап турары-биле алырга, 20 хире-ле болза четчир.

Экономиктиг өөредилге эрттирер эптиг болгаш чылыг класстар бо совхозта бар, эргежок чугула чүүлдер-биле дерээн. Ынчангаш ажыл-ишчилер аңаа күзелдин-биле кээп өөренип турар. «Тиилелге» совхозтуң кол экономизи К. И. Чамыяңга эрткен чылын Тыва АССР-ниң алдарлыг экономизи деп атты тывыскан. Ол таварылга эвес.

Өвүрде «Торгалыг» совхоз экономиктиг реформаны боттандырар талазы-биле ам дуржулгалыгларның бирээзи апарган. Ооң агар санында 1 млн. 600 мүң ажыг рубль бар. Продукция сатканынга немелде төлевир чокка ындыг. Бо эки чоруктa кол экономист, Бурятияның көдээ ажыл-агый институдунуң доозукчузу Далай-оол Кыргысович Арагачының ролю улуг. Аренда керээзин шиңгээдири дээш ол база-ла улуг чүткүлдүг ажылдаан. Төрүүр база төрүвес мал кадарып турарларга арендану канчаар организастаарының талазы-биле ол боду черле сагынгыр ажылдан турар. Арендану бир негелдези болза, малдан хөй немелде продукция алыры. «Торгалыг» совхозтуң малчыннары олче шуут кичээнгей салбас турган. Арендаже кирген соонда, ооң ажык-дузазын аажок биле бергеннер, тайгадан малын эккелгеш-ле, деңзиледир апарганнар.

Республиканың ажыл-агыйларынга арендану нептередири-биле экономистериң, зоотехниктериң, бухгалтерия ажылдакчыларының, ферма эргелекчиларинің, бригадирлериң база директорларның семиннарын сөөлгү үеде доктаамал эрттирип турар апарган. Теория тайылбыралаарындан аңгыда, оларга ажылды херек кырында көргүзер дээш коллективтерге база тус-тус малчыннарга чедирип турар. Эрткен чылдың төнчүзүнде кол экономистер «Тиилелге» совхозка баргаш, аренда талазы-биле ферма эргелекчизиниң, мыйыстыг бода мал азырап турар малчынның база трактор-хову бригадазының, МТМ-ниң, автопарктың дуржулгазы-биле танышканнар. Ол эки херек.

Ынчаарга арендаже кирген коллективтерге, тус-тус ажыл-ишчилерге экономиктиг дуза ыяап-ла херек. Ындыг турбуже, коллективтер үүгле боттары билзин дээр таварылгалар бар. Тес-Хем районнуң ажыл-агыйларында техника эдилелинде, ажыглалында мындыг чүүлдер илерээн.

Шын, харын, арендаже коллективтер, тус-тус малчыннар база нинти совхоз шилчээнде экономистериң, бухгалтерия аппарадының ажылдакчыларының кылыр чүүлү хөй апаар. Ынчалза-даа оларның алыр шалыны арендаторлардан дорт хамааржыр. Ол ышкаш отчётучёт экижиир, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү бедиир.

Амгы байдалдан алгаш көөрге, арендану организастаанында ёзу барымдаалаан чүүлдер хөй. «Саян» совхозтуң экономистери чаа аргаже улусту киирерде саналаашкы кылыындан ойталап, ону харын ынчангы республиканың агроүлетпүр каттыжыышкынының специалистери кээп кылып берзин деп чарбыттынып турган таварылга база бар. Таптаашкындан уштунары берге, ынчалза-даа кым-на ёзулуг специалист болдур, ол эки чүүлдү кезээде дилеп чоруур, шиңгээдип ап шыдаардаа. Тожуда «Май 1» совхоз арендану нептередир талазы-биле элээн эки чүүлдерлиг. Специалистер аренда дугайында айтырыгларга харыыларны шуут-ла боттары бижип турган, малчыннарга, механизаторларга тарадып, өөреткен.

Арендаже шилчиири берге ажыл, аңаа улуг белеткел херек. Ооң ажык-дузазының дугайында ажыл-ишчилерге бүзүрелдиг кылдыр угаадыр апаар. Ол дээрге белен эвес херек. Экономист дээрге башкы-дыр. Үүгле бөдүүн ишчилерни эвес, а харын специалистерни безин өөредир.

Бистиң республикада аренда аргазын шиңгээдип ап турарында бир четпес чүүл болза, ёзу барымдаалаар чорук. Арендалыг малчын хураганны, анайны азы бызааны артыкка апкан болза, ону канчаарының дугайын керээде дорт айытпаан болур. Ону санажылга азы күрүне өртээ-биле совхозка садар дугайында айытпаан. Ынчангаш чаргы-маргылдаа үнүп келир. «Кара-Хаак» совхозтуң хойжузу Ч. Салчак аренда керээзинде айытканындан артыкка хураганнар алган, ону малчын боду алыр дугайында дирекция дужаал үндүрген, а сөөлүнде кээп, ооң ойталап каастан. А керээде ол дугайын айытпаан. Ол дээрге экономистиң чедир тайылбырлаваанының ургжуу-дур. Кажаа-хорааның, чурттан олурар бажыңының, чунар-бажыңның, кудуктуң хөлезини кандыг болурул дээш аренда керээзин чарып турган, шиитпирлээр айтыыглар-ла хөй. Ол хамаанчок, малчынның мунуп, эдилеп турары аъдының хөлезинин канчаарыл? «Саян» совхоз хойжуга аът берип кааш, ооң хөлезинин сес-тосдаа чылда тыртып турар таварылгалар бар. Оон аңгыда, керээге улуг малдың баш санын камгалап алырының хуузун база айтыр. Ынчанмаска хой азы өшкү хораанда, ооң өртээн үүгле малчындан тыртып турар. Ол дээрге база-ла экономистиң четпес ажылы-дыр.

Бистиң республиканың девискээрлеринде малчыннарда быжыглаан мал-маган, оон аңгыда, кажаа-хорааның өртек-үнези-даа, одар-белчиир безин аңгы-аңгы. Ындыг болганда, керээни чарарда ол чүүлдерни ыяап-ла барымдаалаар апаар. Чижээ, Мөңгүн-Тайгада, Эрзинде, Бай-Тайгада, оске-даа чамдык районнарда шээр мал кадарчылары кыштаглыг, чазаглыг. Мындыг таварылгада чазагда, кыштагда-даа кажааларның хөлезинин тыртып турар. Ол шын эвес. Керээге ол дугайын база айтыр апаар. Аренда керээзиниң бир негелдези—чек системазы. Ол чокта шын санажыышкын турбас. Ынчаарга ам кыштаг биле суур аразының хемчээлин тодаратпаан болза, ынчан автотранспорт дээш канчаар санажырыл?

Экономистер курлавырларны дилеп тывар, ол талазыбиле ажыл-ишчилерни өөредир. Арендаже кирген малчыннар чарыгдалдарны эвээжедири-биле эң ылаңгыя машина-трактор орнунга аътты. одалгага көрженни ажыглаарын бодаар. Шак ындыг эки чүүлдерни экономистер бүгү талалыг деткинр ужурлуг.

Арендаже кирерде ажыл-ишчилериң билип алыры эң кол чүүлдериниң бирээзи—санажылга өртектери. Ону экономистер ыяк өөредир херек. Чаңгыс сөс-биле чугаалааргa, аренда дээрге хөй талалыг ажыл. Ол дээш совхозтарның удуртукчулары, специалистер, бригадирлер харыысалгалыг. Ынчалза-даа аңаа кол-ла кижи—экономист.

СЭКП ТК-НЫҢ ПОЛИТБЮРОЗУНДА

СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң январь 22-де болган хуралынга партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның платформазының төлевилелин чугаалажып көрген.

ТК-ның Политбюрозу төлевилелди ханызы-биле чугаалажып көргеш, платформаның чүүлдерин колдуунда чүүлдүг деп көрген болгаш кирген санал-оналдарны өөренип көрүп турган, ону чедир ажылдан кылырын СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачевка дааскан. Төлевилелди ооң соонда ТК-ның эзлчеглиг Пленумунга чугаалажып көөру-биле киирер.

Бо айтырыг талазы-биле ТК-ның Пленумун 1990 чылдың февраль 5-6-да эрттирер деп шиитпирин ТК-ның Политбюрозу хүлээп алган.

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачевтуң болгаш СЭКП ТК-ның эзлчег чок декабрь (1989 ч.) Пленумунуң киржикчилериниң бөлүүнүн Литва ССР-ге чораанының түүнелдерин хуралга чугаалашкан болгаш СЭКП ТК-ның Пленумунга киирер чогуур саналдарны ажылдан кылган.

Японияның Либерал-демократтыг партиязының С. Абэ баштаан делегациязы-биле М. С. Горбачевтуң ужуражыышкынының болгаш А. Н. Яковлевтиң база А. И. Лукьяновтуң беседаларының түүнелдериниң дугайында информацияны чугаалажып көрген.

Японияны удуртуп баштап турар партияның төлээлекчилериниң бир-ле дугаар идепкейлиг киришкини ол санал-онал солчулгазының совет-япон политиктиг чугаалажыышкынны көскүзү-биле ханыладырынга дузалаан дээрзи демдеглеттинген. Совет-япон харылзааларны экижидериңге болгаш янзы-бүрү адырларга ийи талалыг кады ажылдажылганы хөгжүдериңге чаа арганар тургустунган. Ийи талалыг ол харылзааларны амгы үениң негелдезинге дүүшкен чаа дениелге тургузарының чугулазынга база ийи чурттуң делегейге болгаш делегей амыдыралының амгы хөгжүлдезинге ролюнга хамааръштыр санал-оналын тодарадып илереткен турары кончуг чугула. СЭКП биле ЛДП-ниң аразынга партиялар аразының харылзааларын хөгжүдер дугайында япон таланың саналының хүлээп алдынганы илергейлеттинген.

КНО-нуң чиңгине секретары Х. Перес де Куэльярбиле М. С. Горбачевтуң беседазының, Э. А Шеварднадзе-биле ужуражыышкынының түүнелдерин хуралга чугаалашкан. Кижи төрелгетениң бир эптиг чөпшээрежилгезин тургузуп база быжыг эрге-чурумну хандырып турган, делегей хөгжүлдезиниң «соок дайындан» тайбың хөгжүлдезиниң үе-чадазынче шилчиириниң чорудулгазынга Каттыжкан Нациялар Организациязының, ооң Айыыл чок чорук төвулелиниң болгаш чиңгине секретарының ролюнуң улгадып турары демдеглеттинген. Чаа даштыкы политиктиг бодаашкынга, эле тургустунуушкунга, демократчыдылгага болган чурттуң иштинге ажык-чарлыг чорукка үндезиленген КНО-ну деткириңче угланган политиктиг шугумнуң чайгылыш чогу онзалап демдеглеттинген.

Азербайджан болгаш Армян ССР-лерде байдал

Бакуда байдалдың чидиглениниң, экстремисчи бөлүктериниң кемчиг үүлгедиглериниң, дүрүм ёзугаар ажылдап турар күрүне органнарын эргэ-чагырган дүжүрер дээн оралдажыышкынларын Азербайджанның найысылалынга онза байдалды чарлаан. Улам хөй хан төгүүшкүнүн болдурбазынче бо хемчегни угландырган.

Азербайджан ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, республиканың политиктиг удуртулгазының кежигүнү А. Н. Муталибов январь 22-ниң эртенинде чон мурнунга чүве чугаалаан. Бистиң черивисте коргунчугла кажыыдал келди. Кижилер өлүп-чидип турар. Оларның адаларының, иелериниң, акыларының болгаш дуймаларының мурнунга бүгү азербайжан улус-биле кады мөгейип, кажыыдап тур мен. Бооп турар болуушкуннар дээш бодунуң хууда харыысалгазын кижи бүрүзү угаап бодаар ужурлуг. Республиканың найысылалынга онза байдалды тургуспас дээш болдунар-ла хемчеглерни алганывысты шыны-биле меделгеп тур мен.

Республиканың тускай догуиаашкынын катап тургузар, экстремистер-биле демиселди күштелдирер дээш практиктиг хемчегнери боттандырын турар деп, ол чугаалаан. Националисчи болгаш экстремисчи бөлүктериң чамдык организакчыларын туткан болгаш кеземче харыысалгазына киирип турар. Дескеннерге болгаш социал-экономиктиг оске-даа айтырыгларга хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлеп турар.

Ол-ла хүн январь 19-20 хүннеринде өлген кижилерни орнуушуткан.

Бакунуң чүс-чүс, харындаа муң-муң кижилери өлген деп меге медээ дыңналып турар. Хоорайның шериг комендантызының радио дамчыштыр херек кырында дынатканын ёзугаар алырга, январь 19-20 хүннеринде 83 кижи, ооң иштинде 14 шериг албанныглар болгаш оларның өг-бүлелери өлүрткен бооп турар. Оларның аразында Баку чурттуг чаңгыс-даа херээжен кижи, чаш уруг чок болганын СЭТА дыңнаткан. А шериг кижилериң өг-бүлелеринде өлүрткен болгаш балыгланган херээжен улус бар бооп турар.

Чоннуң айыыл чок чоруун хандырганының байдалын барымдаалап, хоорайда чарлаан онза байдалды чоорту кошкадыр апаар деп шериг комендантызының кыйгырыында айыткан. Корум-чурумну быжыглаар сорулга-биле боо-чепсекти чөпшээрел чок эдилеп турар кижилер ол чепсээн январь 24-те эртенгиниң 9 шакка чедир районнарның шериг комендатураларына дужааган турарын сапалдаан. Боо-чепсээн бо хуусаага чедир дужааган кижилерни тутпас болгаш харыысалгага киирбес.

Ынчалза-даа эрге-чагырга-ларга чагыртпас, удурланыышкынны уламчылаар дугайын кыйгырып турар хуудустарны «Азербайджанның улусчу фронтузунуң» чамдык удуртукчуларының башкарып турары экстремисчи болгаш националисчи бөлүктери тарадып турар. Армияга, харын-даа орус улуска удур хөөнүер илереп турар.

Азербайджанның хоорайларында болгаш чурттакчылыг черлериңде корум-чурум чок чоруктар болбушаан. Пушкино хоорайга кезек аныяк кижилер партия райкомунуң бажыңын, В. И. Ленинниң турасчалыг үрегдеп каапкан. Нахичевань девискээринге радиолокация станциязынче халдаанынны кылган, ону айтыр шаанда.

«Карабах шимчешкини» дээр экстремистерни туруп хоругдаар талазы-биле хемчеглериниң Степанакертте уламчылыг турар. Кижилерни садыызын алыры-биле тудуп, чажырып, өлүрүп турган ийи кижини туткан.

Армениядa сөөлгү хүннерде Масис, Севан, Раздан районнарда чурттап турар курд улуска кыжаныышкыннар көвүдээн. Террористер херектеннер-биле каттыжып алган, боо-чепсекти оорлап турар.

Чөрүлдээниң улам ынай хөрлээлээрин болдурбазы-биле кызыгаар чоогунуң районнарындан чепсектиг бөлүктерни үндүрер, үреглеп демир-орудларны катап тургузар, Азербайджанче болгаш Арменияже баар поездилериниң шимчээшкинин ажыдар талазы-биле боттуг хемчегнерни ап турар.

(СЭТА).

Хүлээнгенин күүседир

Хойжуларның коданнарында

«Барлык» совхозтуң Хөнделең салбырының хойжузу Кара-кыс Майын-Тараевна Чыртак-оолдуң амыдырал, ажылы мал-биле холбашкан. Үжен бир чыл хойжулап келген. Чоокта чаа бо малчынның аалынга чордувус. Ооц кыштаа Ортаа-Ховунуң Сарыг-Даш деп черде. Хаттан ыжык, хүнээрек болгаш дөлем черде чорду. Аңаа кээривиске, өгнүң хоолайындан ыш-даа үнмес, коданда малмаган-даа, кижи-даа көзүлбес. Ам канчаар, кажааның эжиин ажыткаш кире бээривиске, ол-бо клетка-кажааларда хураганнар-ла хөй. Арай улгады бергеннери дескиндир азып каан боодалдаан сигенни чип, эм холуксаалыг брикеттерни хемирип, чылгаан турлар. Кара-кара халаттарлыг ийи херээжен кижи биске келди. Торээн хойларын ,оларның хураганнарын демдектээр, эмзирер, кургаглаар дээш уйгузун безин чедир удуваан, өөнче чаныр, аъш-чем белеткээр безин чайы чок иешкилер болду.

Кажааның ишти кургаг, чылыг. Агаарны шын солуштуруп турар. Доңнелген көржүнин коптаргаш, кургаг өдекти төп каан.

— Мындыг кажаага мал төлү-даа амыраар-дыр ийин. Мону чамдык кадарчыларга эккеп көргүзер болза, эки чүве-дир ийин. Болар эр-хейлер-дир—деп, мээң кады чораан эжим, «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң редактору Василий Хомушку мактады.

— Хар чуга, хат-когурум, соок чок, эки кыш эртип тур. Хоювус хүр, чаш төлү онча-менди — деп, Кара-кыс Майын-Тараевна чугаалай-дыр.

Боларның ажыл-ижиниң дугайын суурга, көдээ Советтиң күүскомунуң даргазы Сержи Долзаң биске кысказы-биле таныштырган кижи. Көдээ Советтиң депутадының ажыл-ижин дарга эки билир. Эрткен чылгы түүнелдери: 334 хойлуг турган, үүске онааштыр 99 хураганны камгалап доруктурган, улуг хойнуң баш саны шупту менди болган, дүк планын ажыр күүсеткен.

Ынчангаш амгы байдалын сонуургадывыс. Эрткен 1989 чылда кадарган хоюн өскээр сайгаргаш, дунгуш 410 хойну оларга быжыглаан. Бис ынчан чорувуста 147-зи ооладпкан турду. Деңгилдези шыырак хой чорду, ындыг болганда сүткүр, чаш хураганга незиниң сүдүнден артык үүү турар боор.

Бо чылгы план-хүлээлгезиниң дугайын айтырдым:

— Дунгуш хой-дур бо. Үүстен-не 81 хурагандан эвээжетпезин аазаан бис. Хүлээнгени дээш кызыдар апаар бис — деп, хойжу харыылааш, чанында турганы кара баштыг хураганын чаптап, ооц аксын пөс-биле камныг чодуп берди.

— Баштайгы хүннерде хураганга незиниң аа сүдүн ойлеп эмзирип алыр-дыр бис. Ынчан ол аарыгларга белен-селен алыспас. Ооц соонда өске чемнерже кирер—деп, Чойганмаа чугаага киришти. Дуржулгалыы илдең-дир дээрзин билдим.

Бо өг-бүле керээ ёзугаар ийи чыл ажылдап турар. Чамдык өөрү ышкаш, хамыкла үүлдү совхозу кылып берзин дээр хөөн оларда чок. Ынчангаш кыштаглаашкынга хынамчалыг белеткенир, ону организастыг эрттирер чаңчылдыг улус-тур. Девискээрниң одарларын айлар аайы-биле хуваап алыр.

Шак мындыг малчыннар хой-ле болза деп бодап турдум. Кышкы хүн Бай-Тайга сыннарының артынче дүргени аажок салдап бар чорду. Машинага олурар дээш бар чорувуста, аалдың кедээзинде кырлаңдан хой ажып кээп, чалбак мээсте чатты берди. Кожагарда эр кижиниң ырлааны тодаргай дыңналды. Өг-бүленің эр ээзи Опаа Монгушович Чыртак-оол ол. Хойжунуң ырызы оларның эки ажыл-ижиниң херечизи болбайн аан.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ЧУРУКТА: Кара-кыс Чыртак-оол сакманчы кызы Чойганмаа-биле.

АРЕНДАНЫҢ «ТЫВЫЗЫЫ»

Тываның автомобиль оруктарының төлевилел-септелгетудуг каттыжыышкынының дугайында ол ажыл-агый ассоциациязының структуразын ёзугаар ажылдап турар деп болур. 12 кооператив, аренда керээзи-биле ажылдап турар 10 бүдүрүлге база бот-орулга-чарылганың ийиги моделибиле ажылдап турар 7 бүдүрүлге каттыжыышкынның составында бактаап турар. Ынчангаш каттыжыышкын төвулели эргелеп башкарылганың дээди органы бооп турар. Бистиң каттыжыышкынның бодунда күш-ажылчы коллектив төвулели деп чүве чок. Хууда өнчүзү бир аңгы хевирлиг, организастыг тургузуунуң болгаш идиг бериишкининиң системазы бир янзы бооп турар коллективтериң төлээлекчилери ол төвулелде кирип турар.

Шак мындыг структура эрткен чылын тургустунган чүве. Планның онаалдаарысты күүседиринге, автомобиль оруктарын тударынга, ооц септелгезин чорударынга болгаш ажыглаарынга эки түүнелдерни бээр боор деп идегеп турган бис. Ынчалзадаа бистиң ол күзеливис бүтпейн барган. Сагыш ышкаш чүве кайын турар ийик. Оруктарны ажыглалга киирер планывыс күүсеттинмейн барган. Күрүненің капитал салыышкыннарындан бир миллион чыгам рубльди чедир шиңгээдип албайн барган бис. Ынчангаш аштырыышкынга таварышкан бис. Күш-ажылчы тиилелгеге көөрде аштырыышкындан түүнел үндүрерге ол бир-ле үүвеге чедирип кээр дижир болгай. Ынчангаш бис каяа чазыпканывысты элээн-не анализтеп көрдүвүс. Чазып турган үүлүвүстен хөйну билип алдывыс.

Каттыжыышкын болгаш ооц бүдүрүлгелери 1982 чылдан эгелеп кызза чогуур ажылдарның хемчээлин улгаттырган. Кылыр ажылдарывыстың хемчээли ам улуг деп чүвени билгеш, күш-ажылды организастаарының депшилгелиг аргалары — бригада, коллектив болгаш аренда керээлеринче кирип, ону ажыглап эгелээн бис. Кылыр ажылдарывыстың ниити хемчээли 17,6 миллион рубль турганындан 47 миллион рубль чедир өзе берген. Бо депшилгелиг аргаже кирген чылывыс 1982 чылда боттарывыстың күжүвүс-биле кылган ажылывыстың түңү 16 миллион рубль болган. Эрткен 1989 чылда бо талазы-биле көргүзүүвүс 26 миллион рубль болду. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 2 катап өскен.

Шак мындыг көргүзүглер чүнүң ачызында чедип алдынганыл? Ол боду-ла келбээн. Бүдүрүлгеге чаартылгаларны чорутканының ачызында бо бүгү чедиц алдынган деп чугаалаза черле ажырбас боор. Материалдыг болгаш акца курлавырларны кайы хамаанчок чарыгдавайн, ону камнап, хумагалыг ажыглап келгенивисте базала ужур бар. Бүдүрүлгени чаартып, дузалал бүдүрүлгелерни организастап, кадр айтырыгларын шын шиитпирлеп келгенивис маңаа базала идиглиг болганы чугаажок.

Он ийиги беш чылдың сөөлгү чылының баштайгы айы адакталыр деп тур. Мооц мурнунда бистиц ап келген хемчеглеривис ам-даа четпес-тир деп түүнелди үндүрүп турар бис. Ол хемчеглер болгаш чорудуп келген ажылывыс орукчулар коллективиниң бүгү кежигүннериниң бар арга-курлавырларына дээш шыдаваан деп бодап турар бис. Кижи факторунче кичээнгейни кошкаткан турган болдувус. Ажылчыннарның хөйну кылыр, эки шынарлыг бүдүрер, эки ажылдаар дээн күзели долу ажыглаттынмайн барган. Ажылчыннарның эки ажылдаарына идиг берипки дег чүүлдер ажылдавайн баргаы хараадaнчыг болган.

Сөөлгү беш чылда каттыжыышкынның болгаш ооц бүдүрүлгелериниң ажыл-ишчилериниц кижи бүрүзү канчаар ажылдаанын база сайгарып көрдүвүс. Кижи бүрүзүнүц күш-ажылынын бүдүрүкчүлүү бедиир тудум, харындаа кудулап бады келген-дир деп түүнел үндүрген бис. Ажыл-агый механизминиц эде тургустунуушкуну орукчулар бистерге ындыг кончуг-ла эки түүнел бербээн бооп турар. Моон үнүп ап болурунуц аргазы чүдел? Бо орукчуларны бөгүн дүвүредип турар айтырыгларның бирээзи. Аренда харылзааларын улам ханыладыр болзувусса, моон уштунуп болур арга бар. Экономиктиг идиг бериишкиннерин болгаш торгаал онаар аргаларны ажыглап турган, керээ ёзугаар ажылдаары кедилиг деп билип турар бис. Керээлиг экономиктиг системаның кол даяныр чүвези участок, бригада. хуузунда аренда керээзи-биле ажылдап турар ажылчын болур болза, үүле бүдүнгүр болгу дег.

Тываның автомобиль оруктарының төлевилел-септелгетудуг каттыжыышкыны болгаш ооц төвулели бүдүрүлге участок аразының экономиктиг харылзааларын ажылдап кылыр талазы-биле улуг ажылды кылып чорутган. Аренда харылзааларының кол звенозу болур ужурлуг участоктуц бот-тускайлац болурунуц статузуи, ол боду хуузунда санажыр аргаг саныг болдурунуц дугайында саавырны ажылдап кылгаш бадылаан. Моон соцгаар бистиц чедиишкинниг ажылдаарывыс кол хамааржыр база бир харыысалгалыг ажыл бар деп санап турар бис: Ол чүүл дээрге чер-черде бистиц участоктарывыс кооперативтер хевирлиг бооп алгаш, боттускайлац, шөлээн ажылдаарын боттарынга эки тура-биле ап, ажыл-агый чорудулгазының алыс түүнели дээн харыысалганы боттарынга алыр болза, эки деп көрүп турар бис.

Бот-тускайлац ажылдай бээр участоктарның бүгү-ле эрге-хоойлу айтырыгларын бирден бирээ чокка ажылдап кылып каан. Ам хамык чүве участоктар удуртунчуларының, бригадирлериниц, ажылчыннарның чаа негелделерге дүүштүр ажылдаарынга кайы хире белеткенгенинден кол хамааржыр. Аренда харылзааларындан ужукталып тывылган кижи фактору ам-на ходелип эгелээр, кижи бүрүзү алыс түүнел дээш ам-на кызымак ажылдаар, моон мурнунда күүседип чадап турган планныг онаалдаарывыс күүсеттинип эгелээр, республиканың орук ажыл-агыйының ажыл-ишчилери бо чылдан эгелеп эки ажылдай бээр боор дээрзинге бүзүрен турар бис.

Василай ТРОФИМОВ.

Тываның автомобиль оруктарының төлевилел-септелге-тудуг каттыжыышкынының начальниги.

СОРУЛГАЛАРЫВЫС ЧАҢГЫС БОЛГАНДА

• ВЛКСМ-ниң область конференциязының соонда бодалдар •

Комсомол конференциязының дугайында сайгарылганы кылып тура, аңаа болган илеткелдиң эвес, а ооң түннелдериниң дугайында демдеглеле эки хире. ВЛКСМ-ниң XXIII отчёт-соңгулдалыг область конференциязынга ВЛКСМ Тыва обкомунуң бирги секретары С. Х. Кашпык-оолдуң илеткелинге хамаарыштыр маргылдаалыг, изиг чугаалар өскүп үнген.

Бии-Хем районнуң «Өөк» совхозта комсомол организациязының секретары Марина Сарыг «Комсомолдуң ажыы бар бе, чок бе?» деп айтырыгга бүзүрелдии-биле «бар» деп харыыны бербишаан, комсомолдуң ат-алдарын катап эгидер дизе кандыг хемчеглерни алза экил дээрзин айыткан. Бир-ле дугаарында шүшпеңи, ажыл чыларыр чоруктан уштунар, аныяктар ортузунче кирер, ажылдың эрги стилинден чарлыр.

«Багын чугаалаарга бачыды арлыр дижир», ылап-ла бистиң республика комсомолунуң шүпшеңин-даа канчаар. Аныяктарның амыдыралындан каш базым озалдап чоруп олурар дизе хөөредиг эвес. Үстүкү эшелонда эде тургустунуушкун адаккызыныңдан оранчок чыдып калган-дыр ийин. Аныяктарның амыдыралында хөлегелиг талаларың тыптып келириниң база бир чылдагаары ол-дур.

Оон аңгыда, эмин эрттир мактаныксаар, көргүзүг сүрер «аарыыбыс» хевээр артпышаан. Аңаа чижек кылдыр илеткелчиниң мындыг сөзүн алыыл: «...Бөгүн Кызыл хоорайда «Спутник» деп аныяктарның чуртталга комплекизи, ол ышкаш Хову-Аксы суурда база бир АЧК херек кырында ажылдап турар. Ында ниитизи-биле 120 кижи ажылдап турар. 1991 чылда 130 өг-бүле АЧК-ның түткан бажыңнарына чаа квартираларны алыр...»

Мындыг саннарны дыңнаан, чүве билбес кижи сеткилинден өөрүп, шынап-ла, бистиң комсомолувустуң шыдавас чүвези бар эвес деп хей-аът кирип болур-ла ыйнаан. Ынчалза-даа Хову-Аксында АЧК-да ажылдап турар тудугжу Артём Каадыр-оолдуң чугаазы кижини дораан-на дадагалзаашкынга чедирер болгаш баштайгы бодалынга чигзиндириптер.

Комсомол обкому бистиң АЧК-ны бодунуң чалгынының адаанга хоргастап алган-дыр, ындыг болганда ол бистиң чедиишкиннеривисти бодунуң чедиишкини кылдыр көрүп болур бе? Комсомол обкому бисти АЧК кылдыр тургузуп каан дээрден башка херек кырында дузалапкан чүүлү бар эвес. Ам кээп отчётка ону эрелгейи-биле киирген ажыы чүл?...»

Аныяктарны амгы үеде кандыг айтырыглар дувуредип чоруурул база оларның келир үеги сорулгалары кандыгыл дээн ышкаш айтырыгларга комсомол ажылдакчызы кижи харыыны дилеп тыпкан, аныяктарның амыдыралының судалын билир болур ужурлуг турбуже, олче ханылап кирбейн, тургустунуп келген чидиг айтырыгларның чүгле кырын көрүп өөренип калган бис. Самдар, ирик хөлеңни чеже-даа чамаза, бир черинден ойлуп, орлуп калыр-ла болгай. Чаа хөлеңни кедип алыр үе келбээн бе? Бо хүннерде аныяктарның комсомолдан хая көрну бергениниң бир чылдагааны мындыг. Комсомол аныяктарының эки, дузалакчызы, деткимчези болуп шыдавас деп үүлдү олар билип каан. А идегел чокта, ВЛКСМ-ниң одуруунга туруп, бүзүревези, боттанмазы идеяларга опейледип олурган ажыы чүл? 1987 чылга бодаарга, комсомолчуларының саны бистиң республикада 4 мунга кызырылган. «Ол саины эмин эрттир чүрекке чоок алган херээ чок, ындыг болур-даа ужурлуг турган. Моон мурнунда комсомол институт киреринге, даштыкы чурттаргже чоруурунга магадылал болуп турган. Оон аңгыда, комсомолду эрге-ажык, албан-дужаал сүреринге база ажылап турган» деп, Є. Х. Кашпык-ол бистиң сеткиливисти чазамырлаарын оралдашкан. Ынчалза-даа оон сагыш-чүрээвис оожургаваан.

Республиканың комсомол организацияларында эде тургустунуушкун келбээн деп чугаалап шыдавас бис. Буураашкынныг, чедимче чок, аштырыышкынныг-даа болза, чырык үзел-бодалдар бодунуң шын оруунче бар чыдар.

Ажыл, өөредилге айтырыгларын чер-черлерде шиитпирлеп эгелей бергени чаагай талаларже өскерлиишкиннериң херечилери-дир. Оон-биле чергелештир аныяктарның хостут үезиниң, дыштанылгазының дугайында айтырыгларны база уттуп болбас. Кижилер-биле ажыл дээрге амыдыралдың бүгү-ле талаларынга деген, ол бүгүден коштунган илчирбе дээрзин утпазывысса эки. А илчирбениң кайы-бир дээрбээ үстүп чыдып калган болза, бүдүрген ажылывыстың буурап дүшкени ол.

Комсомолда база бир мындыг таарымча чок байдалдың дугайында ыыттавайн барып шыдавас мен. Демнежип ажыл кылырының орнунга, бот-боттарын ызыржып, «кым олудунда, а кым бодунуң олудунда эвес» дээрзин сайгаржып, маргыжар чорук ВЛКСМ Кызыл хоорхомунуң болгаш комсомол обкомунуң аразында турган. Мындыг үүл кымны-даа чараш үүлге кайын чедирер. Бир эвес конференцияга таптыг хайгаарап олурган болзуңарза, хоорай организациязының талазындан бодунуң туружун сыгаарын оралдашканын эскерип болур «маргыжыышкын үезинде алыс шын илереттинер» дижир, ол чугаажок. Чүгле «маргыжыышкын» деп сөстүң ужурутказын соора билип, амы-хууда хамаарылгазын илеретириниге ажыглаар болза, ажылга багай. Эрге-дужаал былаажыксаан хөөшүң тыныжы эрткен пленумга-даа, бо конференцияга-даа билдинип турган болдур ийин. Шак мындыг эпчок чүүлдерден дарый уштунуп, демниг ажылдаар херек деп база катап айтып каайн. Крыловтуң баснязында рак, куу, шортан дег тергени үш аңгы чүкче сөөртсүвүссе, ону чаңгыс черден шимчедип шыдавас бис.

Конференцияга саналдарын бергеннер хөй болган. Ольга Чуркина, Леонид Кара-оол, Адыгжы Саая, Марина Сарбаа, Амур Уваңгур, Игорь Алабужев дээш оон-даа өске делегаттарның саналдарында ажыктыг чүүлдер хөй болган. Аңаа үндезилеп ВЛКСМ Тыва обкому чөптүг шиитпирни үндүрүп, бодунуң ажылынга ону ажыглаар дээрзинге бүзүрээр апаар.

Делегаттар соңгулдаларны организастыг пленумга эвес, а конференцияга, хөйнүң киржилгези-биле чорударын сүмелээннер. Оон түннелинде ВЛКСМ Тыва обкомунуң бирги секретарынга Семен Кашпык-оол, ийиги секретарынга Сергей Монгуш, секретарынга Вячеслав Яндай-оол олар соңгутканнар.

Артур ХЕРТЕК.
(«Шыныың» корр.).

ЧУРУКТА: конференцияның ажылының үезинде.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

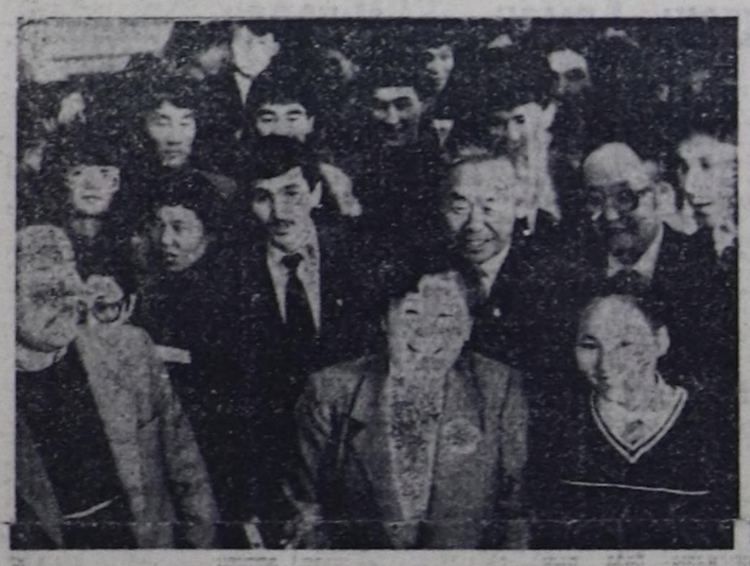

Өңнүктеривис тудуп турар

ОРДУ БЕДИП КЭЭР

Репортаж

Кызыл хоорайның, харын-даа бүгү Тыванның школачыларының үр манаан тудугларының бирээзи — Пионерлер бажыңы. Янзы-бүрү болгумнер, спортчу маргылдаалар эрттирериниге, ойнап-хөглээриниге таарыштыр туткан бажыңныг бооруп уруглар, оолдар, оларның башкылары шагдан бээр күзеп келгеннер. Пионерлер бажыңының тудуунуң дугайында чугаа каш чыл улаштыр чоруп келген соонда, чүүдаа болза, ону эрткен чылын тудуп эгелээн. Үр-ле дизе, ийи-үш чыл болгаш, чырык, делгем, чараш пионержи орду найысылалдың чөөн талазынга, Улуг-Хемниң эринге бедип үнүп келир. Ордуну тудар черни, агаар-бойдус талазын ап көөр болза, чедимчелиг шилип алган.

Тула хоорайдан келген тудугжулар ону көктүг-шыктыг ортулукта тудуп турар.

— Планда көрдүшгенин ёзугаар Пионерлер бажыңын 1991 чылда ажыглалга киирер ужурлуг бис — деп, бот-орулга-чарылгалыг тудугжу участоктуң начальниги Л. В. Петров чугаалады. 1989 чылда участоктуң тудугжулары Пионерлер бажыңынга 900 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын шиңгээдип алганнар. Бир эвес тудуг материалдарын Тула хоорайдан сөөртүп турганын катай санаар болза, шиңгээттинген ажылдарының хемчээли 1 миллион 800 муң рубль чеде бээр. Тудуг-монтаж ажылдарының темпизи 1989 чылда оон-даа дүрген боон болур турган. Мелиорация болгаш суг ажыл-агыйының талазы-биле төлевилел-тудуг-ажыглал каттыжышкынның демир-бетон кылыглар заводу бетонну база демир-бетон блоктарны чедир бербейн турганындан тудугжуларның ажылы оожумнаан.

— Төлевилелди, тудугну тудуп эгелээн соонда өскертип эгелээри Тыванның тудугжуларының «дуржулгазында» бар. Пионерлер бажыңын тудуп киришкенде төлевилелде өскерлиишкиннер бар болган бе?

Бо айтырыгга:

— Удур-өскерлиишкиннер нок. Төлевилелде бажыңның тавзан сүгнүң деңиелинден 3 метр хире чавызадып каан болган. Оон ыңай, ону демир-бетон блоктардан кылырын көрүп каан чорду. Блоктардан салырын ойталааш, демир-бетон өргеннер черже киир шаап турган, бажыңның таваан салдыыс. Ам ажыл шуудаан. Ханаларны тудуп эгелей бердивис. Эң нарын ажылдарны кылганывыс ол-дур — деп, Лев Васильевич харылады. — Демир-бетон өргеннердиг кылдыр бажың таваан салырга, тудуг материалдарынга база кампалгалыг боор.

Пионерлер бажыңында ажылдап турар тудугжуларның аразындан эң эки ажылдап турар кижилерни адаарын дилээривиске, шупту шалыпкын, кызымак ажылдап турар улус бо дээш Владимир Бодяев, Владимир Ондарны дээш, каш кижиниң адын адады. Туланың тудугжулары-биле кады Тыванның тудугжулары ажылдап турар.

Уруглларга, оолдарга ойнаар-хөглээр, өөренир чараш бажың тудуп бээр дээш ажылдап турар тудугжуларның ажылынга шаптыктап турар ийи-чаңгыс кижилер бар болду. Кранчар дээш өске-даа дериг-херекселдерни үрей шаап каапкаш баарлар. Кымнарыл ол? Улуг кижилер бе, уруглар боттары бе?

Пионерлер бажыңынга кандыг өрээлдер, залдар турарыл? Ону уруглар сонуургаары чугаажок. Пионерлер бажыңының узуну 100, дооразы 50 метр. Концерт залы, спорт залы, янзы-бүрү болгумнер ажылдаар өрээлдер аңаа турар. Эң-не солун чүве — Пионерлер бажыңынга [illegible] дүүнге обсерваторияны тудуп, ону тускай дерилге-биле дерипр. Обсерваторияга та кандыг болгумнер ажылдаар чүве, астронавтар, космонавтар бе?.. А кол-ла үүл — уруглар, оолдар сылдыстарны телескоптар-биле көрүп, октаргай делгеминче ханылап, космосту өөренир. Оларның аразындан космонавтылар, астронавтар үнүп кээр чадавас.

Пионерлер бажыны орду-биле домейлештир бедип үнүп кээр. Уруглларга эң эки белекти ат-сураглыг Тула хоорайдан келген бистиң өңнүктеривис-тудугжулар белеткеп турар.

Шәңгыр-оол МОНГУШ.

ЧУРУКТАРДА: Кызылда Пионерлер ордузунуң тудуунда ажылдап турар тудугжулар В. Бодяев, бригадири П. Погоцкий, В. Ондар; ында кран башкарыкчызы А. Прогопов.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотолары.

1990 чылдың март 4 — соңгулдалар хүнү

РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарынга кандидаттарны бүрүткээри доозулган. Депутаттарга кандидаттар бо хүннерде соңгукчулар-биле ужуражылгаларны эрттирип эгелээн. Соңгулда кампаниязының база чугула бир айтырыы—участок соңгулда комиссияларын тургузары чер-черде уламчылап турар.

ХЕМЧЕГЛЕР ЁЗУГААР

РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарының соңгулдаларынга белеткелдер Өвүр районда хоойлуларга дүүштүр чоруп турар. СЭКП райкомунуң организастыг килдизиниң эргелекчизи М. Д. Шагдырга бистиң корреспонденттис ужуражы бергеш, дараазында айтырыгларны салган.

— Чугула политиктиг кампания — соңгулдаларга белеткел ажылдары силерниң районнуң чер болганда калбэрган-дыр. Ол дугайында таныштырып көрүңерем, Маадыр Доржуевич.

— РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарының соңгулдаларынга белеткел ажылдарын чедиишкинниг чорудары-биле туснай хемчеглерни ажылдап ыылгаш, ону партия райкомунуң бюрозунга бадылаан. Ында соңгулдаларга белеткелдиг баштайгы хүннеринден эгелээш, бадылаашкын болур хүнге, соңгулдаларның түннелдерин үндүреринге чедир кылыр ажылдарны киирген. Районнуң партия организациялары, кодээ Советтер соңгулдаларга белеткелди ол ёзугаар боттандырып турар. Соңгулдалар участоктарын, округтарын айыткан хуусаазында тургускан, соңгулда комиссияларының составын соңгаан.

Соңгулдаларга белеткелдерни хоойлулар ёзугаар частырыг чок идепкейлиг чорудары-биле парткомнар, партия эге организациялар секретарьларының, соңгулда округтарының кежигүннериниң, районнуң идеология активиниң семинарларын эрттирген. Орта партия эге организацияларының, улус депутаттарының Советтериниң, хөй-ниити организацияларының, культура албан черлериниң соңгулдалар үезинде ажылчы чоннуң ортузунга чорудар организастыг, идеологтуг, агитмассалыг ажылдарын дүгүржүп чугаалашкан.

СЭКП райкомунуң, райкүүскомнуң харыысалгалыг ажылдакчыларын районнуң кедээ Советтериниде быжыглаан, оларны дамчыштыр удуртулганы боттандырып турар бис.

Районда 25 партия эге организациязы бар, оларның хүралдарын эрттиргеш, аңаа РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш улус депутаттарының чер-чер Советтериниң соңгулдаларынга партияның Тыва область организациязының политиктиг платформазын таныжып чугаалашкаш, ында айыткан сорулгаларны амыдыралга боттандырары-биле партия эге организация бүрүзү план-хемчеглерни ажылдап кылган. Партия обкомунуң платформазын районнуң коммунистери үүлдүгүзүнүп деткээн болгаш ажыл-чорудулгазының программазы кылдыр хүлээп алган.

— Депутаттарның кандидаттарының депшидилгези доозулган; амгы үеде соңгукчулар-биле ужуражылгалар чоруп турар болгай. Ында чеже кандидаттар депшиттиргенил, оларның аразында мурнакчы ажылчыннар бар бе? Оларның дугайында кысказы-биле дыңнаксап турар бис.

— Тыва АССР-ниң улус депутадынга 4, район Совединге 50, чер-чер Советтеринге 115 кандидаттарны депшидер ужурлуг бис. Соңгукчулар улус депутаттарының кандидаттарынга ажылнышчы, амыдыралга төлептиг, политиктиг болгаш ниити-биле билии шыырак, хөй-ниити ажылынга идепкейлиг коммунистерни, комсомолчуларны, партия кежигүннериниң эвестерни депшиткен, ынчангаш оларның шынар составы багай эвес деп дидими-биле чугаалап болур. Район Советинин депутаттарының кандидаттарынга 63 кижи депшиттиргеш, оларның аразында 26 ажылчын бар. Оларга районнуң тудуг-септелге участогунуң тудугжузу Карбы Мөңгүн-оол, «Торгалыг» совхозтуң чолаачызы Алексей Куулар, «Коммунизмче орук» совхозтуң хойжузу Монгуш Күнзеңмаа, «Кызыл тук» совхозтуң сарлык кадарчызы Любовь Куулар болгаш өскелер-даа хамааржыр. Көдээ Советтериниң депутаттарының кандидаттарынга 124 кижини депшиткен, оларның иштинде ажылчыннар эвээш эвес. «Торгалыг» совхозтуң саанчызы Марта Самбук, «Ак-Чыраа» совхозта бот-орулга-чарылгалыг мал чеми белеткээр звеноның удуртукчузу Ооржак Хөлүүк-оол, районнуң амыдырал кандырылга бүдүрүлге эргелелиниң даараныкчызы Саня Монгуш болгаш өскелер-даа депшиттиргеп.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының кандидаттарынга 6 кижи депшиткеп. Оларның иштинде «Торгалыг» совхозтуң сарлык кадарчызы Тумат Найырал бар. Бо малчын сөөлгү чылдарда доктаамал эки көргүзүглерни чедип ап келген болгаш хөй-ниити ажылында идепкейлиг киржип турар эң-не төлептиг кандидаттарның бирээзи. Ол ышкаш оске-даа мурнакчы ажылчыннар кандидаттарның аразында эвээш эвес. Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга кандидаттардан эң-не баштай Хандагайтының № 85 соңгулда округунуң талазыбиле СЭКП райкомунуң бирги секретары А. С. Дембирел, Дус-Даг № 86 соңгулда округунуң талазыбиле Н. О. Тумат бүрүткеткен.

— Соңгулда мурнунуң агитациязынга хамаарыштыр чүү чугаалап болур силер?

— Партия эге организация бүрүзү бо айтырыгже кол кичээнгейни салып турар. Агитпунктуларны, участоктарны дерээн, ында агитаторларга, соңгукчуларга херектиг номнар, солуннар бар. Агитаторларның составын чаарткан, оларны семинарларын эрттирген, соңгулдалар үезинде кылыр ажылын тодаткан. Библиотекаларда соңгулдаларга хамаарышкан номнар делгээн булуңнарны организастаан. Депутаттың кандидаттарының дугайында калбак агитация-биле чергелештир делегейде, чурт, республика иштинде болуушкуннарга хамаарышкан беседаларны пропагандистер, лекторлар, политинформаторлар, агитаторлар чорудуп турар.

Районнуң ажылчы чону соңгулдалар хүнүн күш-ажылчы чедиишкиннерлиг уткуур дээш бо хүннерде шалыпчы ажылдап турардар.

Беседаны Таан-оол ХЕРТЕК кылган.

Чагаа парлаттынмаза-даа

АТТЕСТАЦИЯ ТҮННЕЛИ-БИЛЕ

Эрткен чылдың ноябрьда Чадааананың хөмүр-даш разрезинин уруглар садынын ажылдакчыларындан редакцияга хомудал келген. Чагаада эйыттынган четпестерни коллективтиң ниити хуралынга партия, профэвилел организацияларының удуртукчуларының киржилгези-биле сайгарган. Хомудалды утка аайы-биле үш янзы байдалга чарып алгаш сайгарганын райкүүскомдан дыңнаткан.

Бирээде, ажылга улус хүлээп алырда, ол-бо деп ылгаар чоруктар разрезтиң удуртулгазында бар бе? Ийиде, уруглар садында штаттан артын турар ажылчыннар бар бе, бир эвес бар болза, кызырыышкынны канчаар чорударыл? Үште, хөмүр-даш разрезинин даргазының (А. Ю. Ильин) талазындан хөй-ниити организацияларын холгаарлаар чоруктар турган бе, кандыгыл?

Сайгарылганың түннели мындыг болган. Бо коллектив, Чадааананың оске коллективтеринге бодаарга, национал состав талазы-биле холушкак: Ниити-даа, ховар-даа мергежилдиг тывалар өске нациялыг улустар-биле бир денге ажылдап турар. Оларны кызып-кыяр үүлдер турбаан. Ажылга сула, харыысалга чок кижилерни кандыг-даа нацияныы дивейн, хемчег ап турар.

Разрезте кадрлар айтырын удуртулга шиитцирлеп турар. Мында таарымча чок чүүлдер тодаттынмаан. Уруглар садында харын ийи кижи штаттан ажыр ажылдап турар. Ол үеде ол ажылчыннар декрет шелээзинге турганнар. Ынчангаш чыл төнчүзүнге дээр ажыл чок артар кижи чок, бо чылдың январьда коллективке (разрезке) аттестацияны чорудар. Ону уруглар садының ажылчыларын база эртер. Штатты аттестация түннели-биле тодарадып тургузар.

Разрезтиң даргазы А. Ю. Ильинниң талазындан хөй-ниити организацияларын холгаарлаар чоруктар барыы бадыткаттынган.

СЕМИНАРДАН КЫШТАГЛАРГА ЧОРДУВУС, ХӨЙНҮ БИЛИП АЛДЫВЫС

Республиканың Төп районнарында совхозтарның кол зоотехниктери чоокта чаа Агроүлетпүр каттыжышкынынга чыглыр. «Ниити орулгадан киирип алыр шалың төлевириниң нормативи болгаш өг-бүле керээзин организастаары» деп семинарга киирешкен. Олар Тандыда «Коммунизмнин хереди» совхозтуң малчыннарының өг-бүле керээзи-биле ажылдап турарын херек кырында көөрү биле аңаа чораан.

Конторанын кызыл-булуңунга совхоз директору К. Ч. Хертек ажыл-агыйның ындыг угланыышкынныг болуп турарын, 1988 чылда хойжуларны өг-бүле керээзинче киргенин, хой ажылынын орулгалыының болгаш совхозтуң үндезилеттинин тургустунганының дугайында чүве чугаалаан. Ажыл-агыйның кол экономизи А. К. Тюлюш «Экономиктиг санаашкыннарны өг-бүле, бригада керээзинде канчаар ажыглан турарының дугайында», а мал ажылынын талазы-биле бухгалтер Ч. С. Чамзырын «Өг-бүле керээзинде малчыннарның учёт, отчёдунуң, чек системазын ажыглаарының дугайында ханыштыргаш, билдинмейн барган чамдык айтырыгларга немей харыыны бергеннер.

1989 чылда совхоз дирекциязы-биле керээ чаргаш, үре-түннелдиг ажылдаан дуржулгалыг малчыннар Кончук-оол Чамыянович Оюн, ооң кадайы Дүктүгкыс Дамбаевна Монгуш оларның Кызыл-Хая деп черде кыштаанга чеде бердивис. Хойжуларның күш-ажылчы стажы 30 чыл. Энир чылын школа дооскан уруу Марина Оюн дузалакчы кадарчылап ажылдап турар. Сөөлгү беш чылдарда өг-бүле доктаамал бедик көргүзүглерни чедип ап, төрүүр 100 хойга онааштыр 100-тен өрү хураганнарны камгалап ап келген. Эрткен чылын 411 хоюндан керээ ёзугаар 332 хураганны алырын айыткан болза, херек кырында 423 хураганны камгалап ап, пландан ажыр 42 центнер немелде деңзини алган. Бүдүн чыл дургузунда 11322 рубльдиң материалдыг чарыгдалдарын үндүргеш, ниитизиби-биле 17961 рубльдиң продукциязын бүдүрер турган болза, херек кырында материалдыг чарыгдалдар 8824 рубль болган, 2232 рубльди камнап алгаш, өг-бүле 24658 рубльдиң продукциязын бүдүрген. Ол дээрге бир хойдан 60 рубльдиң продукциязын бүдүргени ол.

1988-89 чылдарның кыштаглаашкынында олар 28 тонна сигенин белеткеп алган болза, бо чылын өөткеп алган тайыс болганындан 11 тоннаны белеткээш, кыштаанда сөөртүп эккеп алган. Бажыңның ыжык талазында хомут, чүген, чулар, колуннар болгаш өске-даа дериг-херекселдерни чурумчыскаалдыы-биле чыый салып, азып каан. Шанак, терге база оон ырак эвес черде тургустуунган. Херек апарза, Кончук-оол Чамыянович ийи аъдын тергелеп азы шанактааш, кыштаанга кандыг-ла-бир ажылды кылып алыр.

— Ажылдың хыыы билип, үр чылдарда ажылдап келген-дир силер. Чедиишкиннерге чогум черде чүү чүве кончуг салдарлыгыл? — деп кадарчыдан айтырымга, ол бодамчалыг мынчаар харыылады:

— Зоотехниктиг, ветеринарлыг негелде ёзугаар хойнуң кыргылдазын, чуулдазын шынарлыг чорудар. Семиртилгезинче кичээнгейни углаар. Чайыл эртенги серниинде откарар. Малдың тарын боозадылгазының үезинде эки одарладын, суттадын шын организастаар. Кодаины чогуур үезинде хевирлээр. Эң-не кол чүве — малчынның шудургу ажылы. Оон шупту чүве хамааржыр. Төрүттүнген чаш хураганны болур-чогууру-биле незинге эмзирип, дорукку-же хайгааравр ужурлуг.

Малчынның харыызында кайгамчык чүве чок. Чедиишкин ооң олут-чыдын чок, шудургу ажылының түннели. Оларның өг-бүле керээзи-биле ажылдап турарының дуржулгазын сонуурган, дыка хөй үүлдерни билип ап, көрдүвүс. Бо хүннерге чедир кодаида 50 ажыг хой ооллаткан.

Вячеслав МОНГУШ.

Бистиң кандидаттарывыс

ТУДУГЖУ

«Шагаан-Арыг тудуг» трестиң 18 дугаар көжүп чоруур механизастаан колонназының тудуг участогунуң тудугжулары улус депутаттарының Улуг-Хем район Совединиң депутадынга кандидат депшидерибиле хуралга чыглып келген. Депутаттың кандидадынга депшидер нарын айтырыг тудугжулар коллективиниң мүрнунга тургустунуп келген. Эде тургустунуушкуннуң негелделеринге дүүштүр ажылдап, чурттап чоруур, даандырган ажыл-херек дээнде мергежилин, күжүн харамнанмас, могаг-шылаг билбес кижилер-ле тудугжуларының аразында хөй. Ынчалза-даа оларның эң төлептиин шилип алыр үүле оларга онаашкан.

— Район Совединиң депутады бооп шыдапкы дег, ажылдап турар коллективинге, эш-өөрүнге хүндүткелдиг, эки ажылдап турар кижилер бисте хөй-ле болгай. Ынчалза-даа бо хоорайның баштайгы өргеннеринден, таваандап эгелеп тутчуп келген бистиң эживис Валерий Сайын-оолович Чүльдүмнү депшитсе, черле частырыг кылбас боор бис —деп, тудугжуларының бирээзи санал үндүрген.

— Шын-дыр, шын-дыр. Ол черле төлептиг кижи — деп, залга олурганнар оонмоон шуугап эгелээн. Чамдык кижилер өске эш-өөрүнүң кандидатуразын-даа саналдап турган. Хуралга олурушканнарның хөй кезии В. С. Чүльдүмнү район Совединиң депутадынга кандидат кылдыр депшидер дээн саналды деткип, баштайгы саналга «ушкажы» берген. Депутатка кандидаттар кылдыр адаан кижилериң Шагаан-Арыг хоорайның тудугларынга киирип келген үлүүн, хөй-ниити ажылынга киржилгезин, эде тургустунуушкуннуң негелделерин өзугаар ап көөрге, В. Чүльдүмнүң «дизайзин» чая базып турар болган. Ынчангаш участоктуң ажыл-ишчилери аңаа улуг идегелди көргүзүп, район Совединиң улус депутадынга кандидат кылдыр депшиткен.

Чаа Шагаан-Арыг хоорайның ора-сомазы хевирлеттинип эгелеп турган 1970 чылдарның эгезинде Валерий Чүльдүм маңаа келген. Ол баштай-ла бызаңчының мергежилин шорпу шингээдип алган. Чоорту туйбу тудугларже шилчээн. Шагаан-Арыг хоорайда туттунган хөй каът чурттарда бажыңнарында, школаларда, албан, организация черлериниң тудугларында В. Чүльдүмнүң хол дегбээн тудуу чок дизе, черле хөөредиг болбас.

«Канчал тудугжу болу бергениң ол?»—деп оон айтырарга, ол мынчаар харыылап каар: «Анаа-ла тудугжу бол дээш сени тудутта аппарып каар болза, сенден эки тудугжу-даа үнмес. Маңаа сонуургал, сунду херек».

Валерий Чүльдүмнүң ада-иези — малчыннар. Ол чайгы дыштанылгазының үезинде ада-иезиниң аалынга чаныып келгеш, оларның хоюн бо-ла кадаржы бээр. Ол хөй кадарып чорааш, элезинге, довуракка янзы-бүрү бажыңнар, мал кажааларының хевир-дүрзүзүн чоруур, оон туржук, терек чөвүрээзиндеи безин чазай берген турарын сактып чугаалап орар. Бо база-ла оон тудугжу болурунга идиглиг болган чадавас. «Тудугжу мергежилимни бедидип алырыма «Архитектура и строительство» деп журнал база «Строительная газета» солун (ам ону «Рабочая трибуна» деп адаар апарган) арга-сумени берип турар. Ынчангаш бо журнал биле солунну үргүлүү чагыдып ап турар мен. Ол мээң сүмелекчим» —деп, В. Чүльдүмнүң чугаалап органын дыңнаан мен.

1980 чыл оон амыдыралынга кажан-даа уттундурбас чыл бооп артып калыр. Чүге дээрге ол чылын Валерий Чүльдүм ленинчи партияның хүрээлеңинге кирген. Оон бир партийжи даалгазы —аныяктарны тудугжунуң мергежилинге өөредири —улуг харыысалгадыр деп, ол санап чоруур. Ынчангаш ол хүлээлгезин депутатка кандидат В. С. Чүльдүм ак сеткилдиг күүседип турар. Оон өөредип каан өөреникчилери Борис Найдан-оол, Александр Саг, Юрий Лайзап ам дуржулгалыг дашчылар болу берген.

Чоннуң аъш-чем болгаш өске-даа бараанар-биле хандырылгазының, дузалал ажыл-агыйының, тудугжуларның садыг, эмнелге хандырылгазының, оларның культурлуг дыштанылгазының айтырыглары В. С. Чүльдүмнүң программазында кол черни эөлеп турар. Кады ажылдап турар өөрү бригадири Валерий Сайын-оолович Чүльдүмге улуг идегелди көргүскеин оон хөй чылдарда кызымак ажылын үнелеп көргени деп билир мен. Ол соңгукчуларның идегелин бүзүредип шыдаар дээзинге бүзүрээр мен.

Дадар-оол ДАНЗЫН-ООЛ.

ОЛ ДЭЭШ БАДЫЛААР МЕН

Хөй чылдарда ажылдааш, пенсионер болдум. Ажыл чок каяа олуртунар дээр силер, шыдаар шаам-биле база ажылдап чордум. Удавас ленинчи партияга кирген-имден бээр 50 чыл болган демдээмниң шынзылгазын алыр мен. Назылап кыраанда кижи черле ындыг, чазааңга даяныр апаар. Амыдыралымга тургустунуп келген чамды айтырыгларны шиитпирледип алыры-биле республиканың Социал хандырылга министерствозунга бо-ла чеде бээр мен. Менден аңгыда, та чеже инвалидтер, кырганнар, пенсионерлер аңаа баар түве. Министр Сергей Дамбаевич Киров чонга коичуг эөлдек, күндүлээчел, биче сеткилдиг кижи чораан. Оон канчаар өөренип, ажылдап келгенин билир мен.

Кызылдың № 129 соңгулда округундан РСФСРниң улус депутадынга кандидат кылдыр бистиң министривис Сергей Кировту бүрүткээн болду. Аңаа бистер өгбелер — кырганнар, инвалидтер, күш-ажылдың хоочуннары дыка-ла өөрээн бис.

Бичии Сергей ада-иезиниң чымчак арнын хензиг турган-ла көрбейн барган. «Өскүзүнден өлбес» дижир. Ону улуг акызы школа-интернатка эккеп каан. Ол сес классты дооскаш, Кызылдың № 2 школазынга өөренип кирген. Очулдурукчу башкыларның алды ай хуусаалыг түр өөредилгезин дооскаш, ол башкы ажылынга 4 чыл болган. Оон хөй-ниитичи, идепкейжи, ажылынга кызымак чоруун өөренип көргеш. 1955 чылда ону Барыын-Хемчик райкүүскомунуң секретарынга соңгаан.

Удуртукчу кижиге быжыг билиг ыяап херек болгай. Ол Красноярскиниң областар аразының совпартшколазын болгаш партияның дээди школазын дооскан. Оон 25 чыл дургузунда профоблчөвүлелге ажылдаан. Ол ажыл-агыйлар аразының пионер лагерьлерин совхозтарның хөрөнгизи-биле тургускан, а профэвилел хөрөнгизи-биле эзэн каш көдээ культура бажыңнарын туттуруп кылган. «Хүреш» стадионну болгаш «Мөңгүлек» аалчылар бажыңын, хоорайның суг аралдап турган. Хуралга олурушканнарның хөй кезии В. С. Чүльдүмнү район Совединиң депутадынга кандидат кылдыр депшидер дээн саналды деткип, баштайгы саналга «ушкажы» берген. Депутатка кандидаттар кылдыр адаан кижилериң Шагаан-Арыг хоорайның тудугларынга киирип келген үлүүн, хөй-ниити ажылынга киржилгезин, эде тургустунуушкуннуң негелделерин өзугаар ап көөрге, В. Чүльдүмнүң «дизайзин» чая базып турар болган. Ынчангаш участоктуң ажыл-ишчилери аңаа улуг идегелди көргүзүп, район Совединиң улус депутадынга кандидат кылдыр депшиткен.

Чаа Шагаан-Арыг хоорайның ора-сомазы хевирлеттинип эгелеп турган 1970 чылдарның эгезинде Валерий Чүльдүм маңаа келген. Ол баштай-ла бызаңчының мергежилин шорпу шингээдип алган. Чоорту туйбу тудугларже шилчээн. Шагаан-Арыг хоорайда туттунган хөй каът чурттарда бажыңнарында, школаларда, албан, организация черлериниң тудугларында В. Чүльдүмнүң хол дегбээн тудуу чок дизе, черле хөөредиг болбас.

«Канчал тудугжу болу бергениң ол?»—деп оон айтырарга, ол мынчаар харыылап каар: «Анаа-ла тудугжу бол дээш сени тудутта аппарып каар болза, сенден эки тудугжу-даа үнмес. Маңаа сонуургал, сунду херек».

Валерий Чүльдүмнүң ада-иези — малчыннар. Ол чайгы дыштанылгазының үезинде ада-иезиниң аалынга чаныып келгеш, оларның хоюн бо-ла кадаржы бээр. Ол хөй кадарып чорааш, элезинге, довуракка янзы-бүрү бажыңнар, мал кажааларының хевир-дүрзүзүн чоруур, оон туржук, терек чөвүрээзиндеи безин чазай берген турарын сактып чугаалап орар. Бо база-ла оон тудугжу болурунга идиглиг болган чадавас. «Тудугжу мергежилимни бедидип алырыма «Архитектура и строительство» деп журнал база «Строительная газета» солун (ам ону «Рабочая трибуна» деп адаар апарган) арга-сумени берип турар. Ынчангаш бо журнал биле солунну үргүлүү чагыдып ап турар мен. Ол мээң сүмелекчим» —деп, В. Чүльдүмнүң чугаалап органын дыңнаан мен.

1980 чыл оон амыдыралынга кажан-даа уттундурбас чыл бооп артып калыр. Чүге дээрге ол чылын Валерий Чүльдүм ленинчи партияның хүрээлеңинге кирген. Оон бир партийжи даалгазы —аныяктарны тудугжунуң мергежилинге өөредири —улуг харыысалгадыр деп, ол санап чоруур. Ынчангаш ол хүлээлгезин депутатка кандидат В. С. Чүльдүм ак сеткилдиг күүседип турар. Оон өөредип каан өөреникчилери Борис Найдан-оол, Александр Саг, Юрий Лайзап ам дуржулгалыг дашчылар болу берген.

Чоннуң аъш-чем болгаш өске-даа бараанар-биле хандырылгазының, дузалал ажыл-агыйының, тудугжуларның садыг, эмнелге хандырылгазының, оларның культурлуг дыштанылгазының айтырыглары В. С. Чүльдүмнүң программазында кол черни эөлеп турар. Кады ажылдап турар өөрү бригадири Валерий Сайын-оолович Чүльдүмге улуг идегелди көргүскеин оон хөй чылдарда кызымак ажылын үнелеп көргени деп билир мен. Ол соңгукчуларның идегелин бүзүредип шыдаар дээзинге бүзүрээр мен.

Дадар-оол ДАНЗЫН-ООЛ.

ЧАА ЧАРЛЫКТЫҢ НЕГЕЛДЕЗИ

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиуму 1990 чылдың январь 2-де «Улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында хоойлужудулганы хажытканы дээш харыысалга дугайында» Чарлыкты хүлээп алган. Ол Чарлык-биле РСФСР-ниң Кеземче кодекизинге (дүрүмүнге) болгаш административтиг корум-чурум үрээшкиннериниң дугайында РСФСР-ниң кодекизинге өскерилгелерин киирген.

Чижээ, РСФСР-ниң Кеземче кодекизиниң 132 чүүлүнүң чаа эдилгезинде РСФСР-ниң хамаатызының соңгуур азы улус депутадынга соңгуттурарынга, улус депутаттарының кандидаттарының бүзүреттирген кижилериниң бүрүн эргелерин боттандырарынга кандыг-даа шаптыктаашкынны кылган таварылгада, бир эвес ол хөделиишкиннер күш дөгээшкин, мегелээшкин, кыжаныышкын аргазы-биле үүлгеттинген болза, ийи чыл хуусаада хосталгазын казып азы ол-ла хуусаада эдип-чазаар күш-ажылга шиидер кылдыр көрүнген.

РСФСР-ниң хамаатыларының соңгуур эргези РСФСР-ниң Конституциязының 91—95 чүүлдеринде доктааттырган. Хамаатының бодунуң соңгуур эргезинге шаптыктаары деп чүл? Бир дугаарында, соңгукчуларның даңзызы-биле таныжарынга, даңзыларга эдиглер киирер дугайында билдириишкиннер кииреринге, соңгукчу барган шөлүн өскертип турар үеде бадылаар эргениң, соңгулда участогунга баарының, чажыт бадылаашкының шынзылгаларын алырынга, улус депутадынга кандидат кылдыр депшиттирген кижиниң бадылаттырарынга чөпшээрежилгени илередирине, соңгукчулар-биле ужуражылгалар эрттиреринге, соңгулда мурнуйуң хуралдарынга, телевидениеге, радиога чүве чугаалаарынга шаптыктаарыдыр. Бир эвес шаптыктаашкын Кеземче кодекизиниң үстүнде айыттынган күш дөгээри, мегелээри азы хээлилээри-дээн чижектиг аргаларының кайы бирээзин ажыглаары-биле боттанган таварылгада, чүгле шак ынчан бо таварылгаларның кайы бирээзи кеземче харыысалгазынга онаажыр.

Күш дөгээшкини хамаатының тудуп хоругдааны (саадатканы, озалдатканы), кандыг-бир шоочалыг бажың иштинге тутканы, оон документизин күш-биле хавырып алганы, эттээни, оон магабодунга кемдээшкин чедиргени-биле болгаш өске-даа шак ындыг хевирлиг хөделиишкиннер-биле илереттинген туруп болур.

Мегелээшкин дээрге соңгукчуларга, улус депутаттарының кандидаттарынга, оларның бүзүреттирген кижилеринге бадылаашкынның болур чериниң, үезиниң, соңгукчулар-биле ужуражылгаларның болур чериниң, үезиниң дугайында, соңгулда бюллетеньнерин доктаатканы дүрүм ёзугаар долдурарының, улус депутадынга кандидат дугайында шын эвес (хажыдыышкынныг) медээлер бээри болур. Чижээ, кажан чаңгыс округка улус депутаттарынга элээн каш кандидаттар бадылаттырып турда, оларның кайы бирээзи бодунуң удурланыкчызының дугайында шын эвес медээ киирери-дир. Кажан улус депутадынга кандыг-бир депутатты бадылап турар үеде, участоктуң соңгулда комиссиязының кежигүнү бадылаашкынга киришээн соңгукчулар орнунга бюллетеньнерни долдургаш, оларны урнаже киир сугар болза, ону база мегелээшкин деп санаар.

Кыжаныышкын дээрге соңгукчуларга, улус депутаттарының кандидаттарга азы бүзүреттирген кижиге психиктиг салдар чедириишкини-дир. Психиктиг салдар чедириишкиннери ол кижилерге азы оларның төлдерингe, чоок кижилерингe база хамаарылгалыг бооп болур.

РСФСР-ниң Кеземче кодекизиниң 133 чүүлү өлзөн өскерилген. Соңгулда документилерин мегелеп өттүндүр кылган, бадылаашкыннарны шын эвес санаан азы соңгулдалар түңнелдерин шын эвес үндүрген база ол ышкаш соңгулда комиссиязының кежигүнү азы өске бир эргедужаалдыг кижи чажыт бадылаашкын чурумун хажыткан таварылгада 3 чыл чедир хуусаала хосталгазын казып азы ийи чыл чедир хуусаада эдип-чазаар күш-ажылга шиидер.

Соңгукчулар даңзызы, соңгулда бюллетеньнери, соңгуур эргениң шынзылгалары дээн чижектиг оон-даа өске документилерни соңгулда документилерингe хамаарыштыр. Соңгукчуларның херек кырында бадылаашкыннарының санын кара өжегээр эвээжеткенин азы көвүдеткенин, участоктуң соңгулда комиссияларының соңгулдаларының түңнелдерин дугайында меге медээ бергенин болгаш өске-даа шак ындыг хевирлиг барымдааларны бадылаашкынның санын шын эвес санааны азы соңгулда түңнелдерин шын эвес үндүргени деп билип алыр херек.

Бадылаашкынның чажыттарын хажытканы азы соңгулда комиссияларының кежигүннерининң соңгулда участоктарынга тускай дериттинген кабинаны тургуспаанны кабиналар иштинге бадылаашкыннарга шаптараазынар болдурганы, бадылаашкын үезинде кабиналарже киргени азы бакылааны болгаш аңаа демейлешкек өскедаа түүлдерни кылганы дээш харыысалга онааштырары бо түүлде көрдүнген.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиуму улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында хоойлужудулганы хажытканы дээш административтиг харыысалганы доктааткан.

Чижээ, РСФСР-ниң хамаатызының соңгуур база улус депутадынга соңгуттурар эргезинге, улус депутаттарынга кандидаттарның бүзүреттирген кижилериниң, оларның бүрүн эргелерин боттандырары дээш соңгулда мурнунуң агитация ажылын чорударынга шаптыктаан таварылгада, бир эвес ол хөделиишкиннер күш дөгээшкини, мегелээшкин, хээли азы кыжаныышкын-биле холбашкан болза, хамаатыларны 50 рубль, албан-дужаалдыг кижилерни 100 рубль чедир торгаар.

Чижээ, бүдүрүлгениң удуртукчузу улус депутадының кандидадынга депшиттирген азы бүзүреттирген кижини соңгулда мурнунуң суртаал ажылынга киржирин чөпшээревес, ажылындан хоставас дээш оон-даа өске чылдаганнар дилээн байдалдарда.

Улус депутадынга кандидатты соңгулдага тиилеп үне бербезинге салдар чедирер соруулгалыг меге дыңнадыларны таратканы дээш 50 рубль чедир хемчээлге штраф онаап, азы айда алыр шалыныңдан 20 хууну тыртпышаан, бир ай чедир хуусаага эдип-чазаар күш-ажылга тургузар административтиг харыысалганы онаары база көрдүнген.

Соңгулда хүнүнде улус депутадынга кандидатка удур азы ону соңгувазын дээш суртаал ажылын чорутканынга холбаштыр административтиг харыысалга хүлээдирин Чарлыкта айыткан. Ындыг хевирлиг агитация чоруткан кижини 50 рубль чедир штраф-биле торгаар азы бир ай чедир эдип-чазаар ажылдарже шилчидер.

Эрге-дужаалдыг кижилериниң болгаш хамаатыларның соңгулда комиссиязының ажыл-чорудулгазынга шаптыктаашкыны азы соңгулда комиссиязының ажылынга эргежок чугула сан-түңнерни база материалдарны бербээни, комиссияның шиитпирлерни күүседиринге шаптыктааны, соңгулда комиссиязының кежигүнүнүң бодунуң хүлээлгелерин боттандырарынга шак ындыг шаптыкты болдурганы дээш административтиг харыысалга онаары көрдүнген. Мындыг таварылгада хамаатыларга 50 рубль чедир, эрге-дужаалдыг кижилерге 100 рубль чедир штраф төледир. Маңаа, чижээлээргe, бүдүрүлгениң удуртукчузу бир эвес оран-сава, транспорт бербээнинге сылдап алгаш, ол комиссияның ажылынга соңгулда комиссиязының кежигүнүнүң киржирин чөпшээревейи турары дээн ышкаш. Ынчан улус суду административтиг хемчегни көргүзер. Шак ынчаар хемчег көргүзериниң үндезини — соңгулда комиссиязының шиитпири болур.

Административтиг корум-чурум үрээшкиннериниң дугайында херектерни комиссияның шиитпирин хүлээп алган хүнден эгелээш, 15 хонук дургузунда сайгарып көрген турар ужурлуг. Административтиг кеземчени хогөлу-дүрүм үрээшкинин болдурган хүнден эгелээш, ийи айдан эвээш эвес хуусада көргүскен турар ужурлуг.

Наталья КАШИРИНА.
Юстиция министриниң оралакчызы.

ОРУКТАРГА — ОНЗА КИЧЭЭНГЕЙ

Тываны «дугуйлар кырында республика» деп адап турары аңаа эвес. Хоорай, суурлар аразында пассажирлер аргыштырылгазы, чүүк сөөртүлгези колдуунда автотранспорт-биле боттанып турар. Автомобиль оруктарын кандыг байдалдыг тудуп турарындан база хүн бүрүнүң бо чугула айтырыы хамааржыр. Тываның иштинге болгаш оон дашкаар үнген оруктарны немей тудар, оларның шынарын экижидер талазы-биле эвээш эвес ажыл эрткен 1989 чылда кылып чоруттунган. Бир эвес сөөлгү дөрт чылдарны алыр болза, автомобиль оруктарының төлевилел-септелге-тудуг каттыжыышкынының күжү-биле 194 километр узун дурттуг чаа оруктарны туткан, эрги оруктарның шынарын экижидери-биле улуг хемчээлдиг септелге ажылдарын кылып чоруткан. Күрүне чергелиг оруктарның септелгезин 225 километр черге кылган. Республика иштинге автомобиль оруктарының хемчээли барык 4 катап узаан. 109 километр орукту асфальт-биле шыпкан. Оруктарны эде кылып келгениниң түңнелинде чурттакчылыг черлер аразында оруктарның хемчээли кызырылган, автомобиль транспортунуң шимчээшкининиң үезинде озал-ондак болдурбазының магадылалы шору бедээн. Чижээлээргe, Арадан—Шивилиг участогунга орукту кылып, дорттаанының түңнелинде Кызыл — Абакан аразында орук 27 километрге кызырылган. Көөрге кашла километр, алызын ап көөрге, оон улуг камналга үнер. Республиканың найысылалын районнар төптери Тээли, Сарыг-Сеп, Самагалдай суурлар-биле харылзаштырып турар оруктарны асфальтылаан. Пассажирлер аргыштырылгазын экижидеринге, чүүк сөөртүрүнүң хемчээлин улгаттырарынга ол дыка идиглиг болган.

Ажылды организастаарының экономиктиг аргаларын каттыжыышкынында шингээдип ап эгелээн. 1989 чылда каттыжыышкынның дөрт коллективи аренда керээзи-биле ажылдап эгелээн. Тос кооперативти тургускан. Аренда керээзинче шилчээн, кооперативтерни тургусканы ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедиринге дузалыг болган. Эң эки түңнелдерни Сарыг-Септиң, Туранның болгаш Кызылдың орук-тудуг-септелге участоктары чедип алган. Өске орук участоктары-биле дөмей техниктиг баазалыг, кадрларлыг-даа болза, боттарының күш-ажылчы көргүзүглерин элээн бедиди көдүргеннер. Ындыг-даа болза, бо коллективтерниң ажылында чаа үүлдер каттыжыышкында ажыл-херектерни экижидип шыдаваан. № 2 орук-тудуг эргелелде планнаттынган ажылдарның үүгле чартыын эрткен чылын күүседип шыдаан. Самагалдайда орук-септелге-тудуг эргелелиниң, көвүрүг тудуунуң эргелелиниң ажыл-херектери база шоолуг-ла эвес. Үстүнде ады үнген коллективтериң багай ажылыңың түңнелинде орук болгаш көвүрүглер тударының база оларны дужаарының планы 1989 чылда 96,6 хууга күүсеттигген. Эң ылаңгыя көвүрүглерни тудуп турарының шынары ындыг-ла кончуг эки эвес. Хемнерде туттунган көвүрүглер үр болбайн ажыглалдан үнүп турарының фактылары бар. Эң ылаңгыя тайгалардан батканы хемнерни кежир туткан көвүрүглерниң төлевилелин шын эвес кылып, багай шынарлыг тутканындан суг үерлээн үеде буступ дужүп турар. Элегес хемни кежир туткан Чал-Кежиг суурнуң чанында демир-бетон көвүрүг ажыглалга кирген чылын дораан-на суг үерлээргe, буступ дүшкен. Амгы үеде машина-болгат 30-40 чыл бурунгаар туткан эрги көвүрүглеп кежип турар.

Орук-тудуг-септелге эргелелдери арында керээзинче азы кооперативтерже шилчээш, акша-төгерик ажылдап ап болур улуг өртектиг ажылдарны колдады кылып, оруктарны автотранспорт шимчээшкининге таарымчалыг кылдыр белеткээр, аңаа элезин чаштырар, орук кыдыынга овааландыр төгер, орук шимчээшкининиң демдектерин тургузар дээн ышкаш ажылдарны кылып чорударынче шоолуг сагыш салбайн турар. Чижээлээргe, орук-тарга чаштырып турар даштыг элезинниң дажы көрдүнгининдeн улуг хемчээлдуунуң хожудап турары-биле чергелештир туттунган орук-тарны септеп, автотранспорттуң шимчээшкининге айыыл чок ыылдыр тударының талазы-биле четпестер хөй. Кызыл — Ак-Довурак, Кызыл —Самагалдай орук-тарынга автотранспорт шимчээшкининге таарымча чок байдалдар тыптып кээп турган. Ол чылдагаан-биле республикага 1989 чылдың үүгле 9 айларында безин автотранспортка 87 озал-ондак болган, 21 кижи өлгеи, 91 кижи балыглан-ган.

Автомобиль орук-тарының төлевилел-септелге-тудуг каттыжыышкынының база КАИниң төлээлери күзүн, чазын орук-тарның байдалын хынап, кылып чорудар ужурлуг ажылдарны тодарадып турар. Ынчалза-даа чылдың-на ол ажылдарны бүрүнү-биле кылбайн келген. Эрткен күзүн бедик дөштерге, арттарга элезинни баш удур белеткеп, орукка чаштырбайн турган орук участоктары бар. Доңаттыг күскү үеде автотранспорт шимчээшкининге озал-ондак болдурбас байдалды Туранда орук-тудуг-септелге эргелели тургузуп шыдаваан. Эргелелдиң начальниги күскү болгаш кышкы үеде чорудар ажылдарның планын өй-шаанда тургусаан. Оон түңнелинде доңаттыг күскү хүннерде эргелелдиң харыылап турар орук-тарынга байдал нарын турган.

Орук-тудуг-септелге эргелелдери арында керээзинче азы кооперативтерже шилчээш, акша-төгерик ажылдап ап болур улуг өртектиг ажылдарны колдады кылып, орук-тарны автотранспорт шимчээшкининге таарымчалыг кылдыр белеткээр, аңаа элезин чаштырар, орук-тар кыдыынга овааландыр төгер, орук шимчээшкининиң демдектерин тургузар дээн ышкаш ажылдарны кылып чорударынче шоолуг сагыш салбайн турар. Чижээлээргe, орук-тарга чаштырып турар даштыг элезинниң дажы көрдүнгининдeн улуг хемчээлдиг. Шак ындыг улуг даштыг элезин чаштырган орук-тарга шимчээшкин үезинде машина дугуйларының аразындан чаштаан даш каржып эрткен машинаның соңгаларын буза шаап турар. Ол чылдагаан-биле пассажирлер АТБ-ниң автобустарының мурнуку соңгаларын шилдээр шил эрткен чылын шуут тывылбайн турган. Үүгe дээрге мурнуку соңгалар шили-биле хандырарының лимидин эрттир чарыгдаан.

Орук-тарны тудуп азы септеп турар үеде бойдус камгалалының негелделерин, орук-тудуг-септелге эргелелдери күүсетпейн турар. Орук кыдыының хөрзүнү, оон чогунда арга-ыяш, хемнер эриктери үрегдеттинип келген. Орук-тарның чалын бедидир төп турган, карьерлерни кайы хамаанчок ажыдып, оон сайны сөөртүп турган. Чижээлээргe, Кызыл—Туран аразында кадыр-берт черлерни оюп чоруур кылдыр орукту эде кылып тура, 20 га тараа шөлүнүң хөрзүнүн үрегдээн. Бир эвес каттыжыышкынны ниитизи-биле алыр болза, үрегдеттинген тараа шөлдериниң хемчээли 557 га хире. Орук-тарның тудуун азы септелгезин дооскан соонда үрегдеттинген черни катап тургузар талазы-биле ажылдарны чорутпаан.

Республика иштинге орук-тарны тудар, септээр, автотранспорт шимчээшкининге таарымчалыг байдалды тургузар талазы-биле автомобиль орук-тарының төлевилел-септелге-тудуг каттыжыышкынның коллективтериниң ажылын республиканың Министрлер Чөвүлелинге база чугаалажып көрген. Автомобиль орук-тарының тудуун, септелгезин болгаш ажыглалын экижидер талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылыры, ону бүрүнү-биле боттандырарын каттыжыышкынның начальниги В. К. Трофимовка Министрлер Чөвүлели дааскан.

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

ЛОНДОН. Литваның үндезин чурттакчылары хамаарышпас чорук дугайында айтырыгны аңаа-ла бодамча чокка чарлаар эвес, а чугаалажып көөрүнге белеиин илергейлээн болганда, совет удуртукчу М. С. Горбачевтуң Литвага барын чорааны чедишкининг болган-дыр деп, Англияның «Санди таймс» солуну бижээн. Үш миллион чурттакчылыг ол республика Совет Эвилелиниден аңгыланып алгаш, догунаары чегей-дир деп, солун оон ыңай айыткан.

ВАШИНГТОН. Совет удуртукчуның Литвага барын чорааныың чогум түңнелдери амдыысында тодаргай эвес-даа болза, М. С. Горбачев дээрге күчүлүг политиктиг арталарлыг болгаш ССРЭ-ниң келир үезин баш бурунгаар ылап билир Кремльде кара чаңгыс удуртукчу болуп турарын Литвага оон ханы уткалыг чугаалары бадыткаан деп, «Вашингтон пост» солунуң редакция түүлүнде демдеглээн.

ТОКИО. Совет Эвилели бодунуң национал айтырыгларын боду шиитпирлээр ужурлуг деп, «Майнити» солун бижээн болгаш Литвада айтырыгларга хамаарыштыр шиитпирлерни далаш-биле хүлээп алыр чорукту болдурбазынче кыйгырып турар.

ПАРИЖ. Совет удуртукчу М. С. Горбачев бодунуң ханы билиглиин, шыдамыккайын, кижилерни дыңнап билирин Литвага барып чораан үезинде база катап тодаргай бадыткаан деп, Францияның «Антенн-2» телевидение программазының тайылбырлакчызы демдеглээн. Бодунуң тезистериниң шыныыын кижилерге бүзүредир дээш ол бодундан хамаарышкан бүгүле түүлдерни кылган деп тайылбырда айыткан. ССРЭниң болгаш эде тургустунуушкунуң хемчээлинге Литваның чурттакчылары ёзулуг хостуг болурун совет удуртукчу ак сеткилдии-биле күзеп турар.

ВАРШАВА. Польшаның Каттышкан ажылчын партиязының 11-ги съездиви бо чылдың январь 27-де ажыттынар. Чөөн үзелдиг күштерниң чаа партиязының тургузукчу конгрези база болур. Съездиниң болгаш конгресстиң делегаттарының холбаштырылга бөлүүнүн хуралы Варшава хоорайга болган. Польшаның Каттышкан ажылчын партиязының ажыл-чорудулгазын соксадыр дугайында доктаал төлевилелин хүлээп алыр дугайында комиссия тургустунган болгаш ажылдап эгелээн. Чаа партияның программазының, уставының, шиитпирлериниң талазы-биле конгресс комиссиязы база ажылдап турар.

НЬЮ-ЙОРК. АКШ-тың оралакчы президентизи Дэн Куэйл «Бостон глоб» солунга интервью берген болгаш бодунуң дошкун туруштарын, оон иштинде ССРЭ-ге хамаарыштыр ындыг туруштарын элээн чымчаткан. АКШ-тың оралакчы президентизиниң корреспондент-биле беседазы бир шак хире үргүлчүлээн. Оон чугаазының тезизин солун парлаваан болгаш допчулалын бодунуң тайылбыры-биле кады парлаан.

Кубаны болгаш Никарагуаны Совет Эвилели деткип турар болганда, бөмбүрзектиг барын талакы кеззэнге ССРЭ-ниң политиказы өскерилге чокка арткан-дыр деп, Д. Куэйл медеглээн.

ДЕЛИ. Улуг күрүнелериниң аразынга дүшкүүрлүг чоруктуң күштелгени-биле холбаштыр Индий океанга хамаарышкан делегей конференциязын чыылдырары соңгаарлаан турган. Улуг күрүнелериниң аразында дүшкүүрлүг чорук кажан чавырылган амгы үеде Индий океанны тайбыңның зоназы кылдыр чарлаар соруулгалыг делегей конференциязын чыылдырар үе келген-дир деп, Маврикийниң премьер-министри Анируд Джагнот медеглээн.

БОГОТА. Наркотиктер дээр кара-таакпы аймаан бүдүргеш, чажыды-биле садыглап турар «Чыдымал выдаче» деп чажыт организация Колумбияның девискээринге хөй чылдар дургузунда хөделип келген. Чуртка өлүрүкчү үүлгедиглерни соксадырынга, Американың Каттышкан Штаттарынче наркотиктерни чорударын болдурбазынга, а ол ышкаш боочепсээн хураадырынга белеиин ол организация медеглээн. Кара-таакпы аймаан бүдүрер лабораторияларын болгаш самолёттар хондурар шөлдерин эргечагыргага дамчыдып бээринге белеиин ук организацияның удуртукчулары база айыткан.

ЛОС-АНДЖЕЛЕС. АКШтың ол хоорайындан дамчыткан медээни ёзугаар алырга, делегейде эң бедик бажыңның тудуг төлевилелин Чикагонуң хоорай чөвүлели чүүлдүг деп саналы көрген. Хоорайның төп районунуң барыын таламы кеззэнде амгы үеде эң бедик 110 каът бажыңны «Сиарс тауэр» деп адап турар. Чаа тудар бажың 125 каът болгаш 585 метр бедик болур. Ону дериш кылырынга чарыгдаар акша-хөрөнгилериниң түүнүн амга чедир чарлаваан.

НЬЮ-ЙОРК. Американың Каттышкан Штаттарында сөөк-язы ылгай көөр үүлгедиишкиннер соңгулгаан бир чыл дургузунда улам өзүп келген болгаш ындыг хөделиишкиннериниң саны болгаш деңнели 1989 чылда эң-не бедик болган деп, еврейлериниң лига организациязы дыңнаткан.

Еврейлерге болгаш оларның организацияларынга удур кыжаныышкыннарның, халдаашкыннарның, куду көрүүшкүннериниң саны эрткен чылын 1988 чылдаазынга деңнээргe, барык 25 хуу көвүдээн дээ, лиганың чыл бүрүде чарлаар илеткелинде демдеглээн. Ол илеткелди чоокта чаа парлаан.

Сөөк-язы ылгай көөр хөделиишкиннер болгаш үүлгедиглер талазы-биле Американың Каттышкан Штаттарында бирги черни Нью-Йорк штат эзлеп турар. Оон дараазында — Калифорния, Нью-Джерси, Массачусеттс болгаш Флорида штаттар.

ПЕКИН. Ажыл чок чорук эрткен чылын Кыдатка улам өскен. 1989 чылда ажыл чок чорук чуртка 2,3 хуу өскен деп, Кыдат Улус Республиканың күрүнеңиң статистика эргелелиниң төлээлекчизи медеглээн.

Кыдат Улус Республиканың чурттакчыларының саны амгы үеде 1 миллиард 100 миллион ажыг кижи. Ол хире хөй чурттакчылыг күрүнеге ажыл чок чоруктун айтырыы нарын болуп турар. Чыл бүрүде 10 миллион кижи, колдуунда школалар доозукчулары ажыл чоктарның санынга немежип келген. Ажыл чок чоруктуң деңнелин чавызадырынче угланган хемчеглерни күрүне органнары ап турар. Ынчалзажок оларның аргалары чедишпейн келген.

(СЭТА).

Италия чурттуг Никола Труссарди деп кижи моон мурнунда херээжен улустуң даштыкы хевин быжар, даараар талазы-биле тергини дээн мастер турган. Ам телефон аппараттарыч чогаадыр, бүдүрер талазы-биле хенертен алдаржаан. Оон кылганы телефон аппарадының хевирин бо чурукта көргүскен. Ук аппараттың иштинде кедергей нарын үүлдер бар. Олар чылдарны, айларны, неделяларны, үе-шакты тодаргай көргүзүп, кажан бажың эзлери чок турда, өскээртен кым телефоннаанын бижип, демдеглеп турар. Кажан херек болганда, ону дамчыштыр чугаалажыышкыннарны база бижидип болур.

АНСА — СЭТА-ның фотозу.

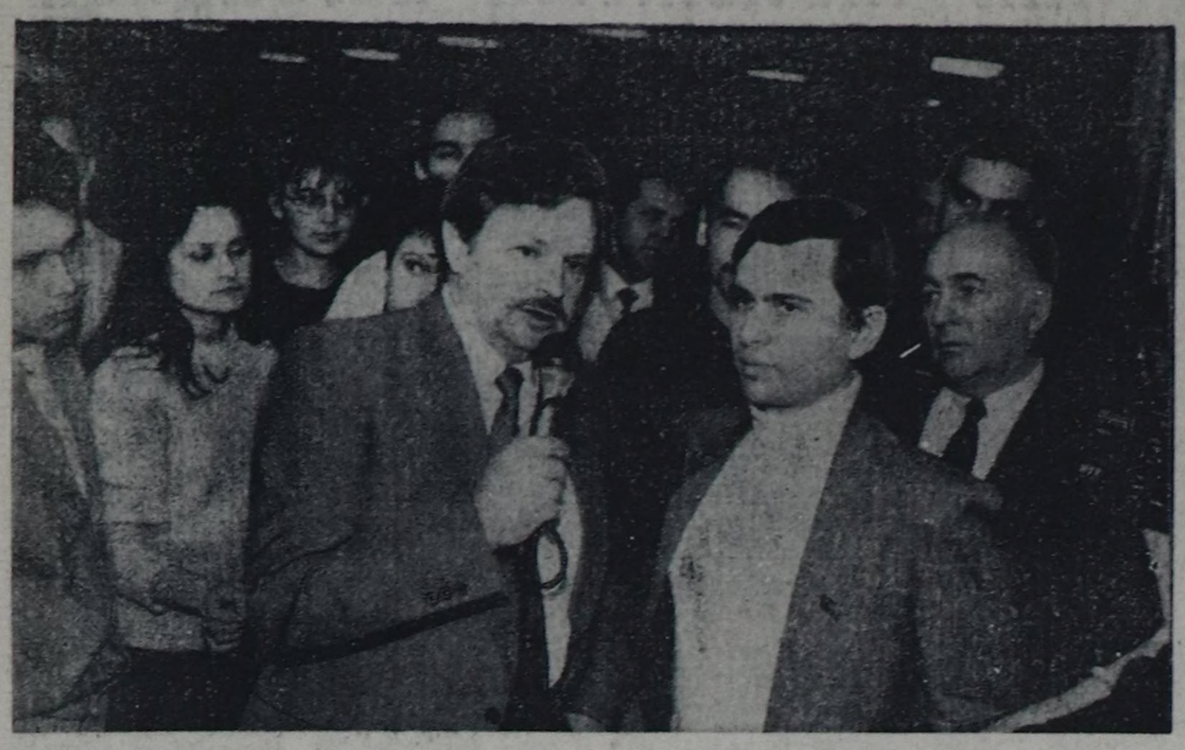

ЭКИ ЧАҢЧЫЛДАРНЫ — АНЫЯКТАРГА

Бурунгу тыва чонунуң эки чаңчылдарының дугайында айтырыгның бажы ковайып, ону аныяк-оскенге билиндирер сорулганыңы тургустунуп келгенинге кижи өөрүвес арга чок. Национал чоргаарал — национал чаңчылдарны чонга эгидери хүнүнүң чидиг айтырыгларының бирээзи апарган дизе частырыг турбас.

Эрги тыва ёзунуң чаагай чаңчылдарының дугайын солуннардан чон, аныяк-оскен таныжып номчуп турары эки-дир, а херек кырында ол чаңчылдарны оларның карааңга көргүзүп, билиндирери хоочуннарның, башкыларның чугула сорулгаларының бирээзи деп бодаар мен.

Бистиң Бажын-Алаак ортумак школазында тыва эки чаңчылдарны аныяк-оскенге, уругларга билиндирер дээш чамдык ажылдар чоруттунуп турар. Эге класстарга тыва улустуң аас чогаалының неделязын эрттирдивис. Ол дыка солун болган. Тоолдар хүнүнде тоолдажып, уруглар тоолдарны шижидип ойнаанар. Тоолдарны уруглларга билиндирер, ооң өөредиглиг чоруун көргүзер сорулга-биле 3 «в», 3 «г» класстарга ажык кичээлдерни эрттирген.

Улустуң ырларының хүнү онза байырлал хүнү болган. Ырларның, шаандакы кожамыктарның утказын башкылар Түреш Монгуш, Анай-Кара Ховалыг олар ырлап турган, тайылбырны кылганнар.

Хоочуннар Серенмаа Айыжы, башкылар Зинаида Очур-оол, Кызыл Иргит олар улустуң ырларын ырлашканнар. Эге класстарның башкылары улустуң ырларын ырлажы бээрге, өөренникчилер оларга улажы бергеннер.

Тывызыктар, үлегер чугаалар хүнүн Мария Очур-оол, Чылбак Монгуш хөгжүмнүг чапсарлар-биле аралаштырып, солун организастаан. Бичии чаштар удур-дедир чижип тывызыктажып, чапсарларда тыва танцыларны ойнап турдулар.

Тыва дыл башкызы Шилимаа Эренчин чаагай чаңчылдарының неделязын солун организастаан. Неделяның дургузунда тыва оюннары: хүлүр-хүлүр, кажыктаары, тевектээри, аржыл чажырарын ойнадып эрттиргеш, түнел улуг кежээни организастаан. Аңаа тыва дыл башкылары Шолбана Саңчы, Алдын-кыс Монгуш эки киржип, тывызык чоруун көргүскеннер.

Түнел кежээге хоочуннарны чалаан. Аңаа уругларның хол-биле кылган демир илбектер, деспилер, шай согаштары, саазырлар, балдылар, далган өөр ыыштар дээш өске-даа тыва эт-херекселдериң делгелгезин организастап, чонга сатканы солун.

Кежээни школа директору Даш-оол Ооржак тыва эки чаңчылдар дугайында кыска киирилде беседа-биле ажыткан. «Аяк шайым» деп танцыны бөлүк уруглар аянныг ойнаанар. Танцының төнчүзүнде тыва аяктарга шайны кудуп, келген аалчыларга уруглар сунганнар.

Степан Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп номундан «Дуза када бергеним» деп эгени уруглар шижидип ойнаанар. Хоочун пенсионер Серенмаа Айыжы шаанда тыва улус бот-боттарын канчаар хүндулежириниң дугайын уруглларга чугаалаан.

Ада-иелер кара чажыдан ажылга өөредип, үүн ээртип, сиир дырадып, аътхөлүн карактажып, өшкү, хой саарынга чаңчыктырып чораанын сонуургаткан. Хоочун башкы Дугаржап Хомушку тыва эки чаңчылдарны аныяк-өскенге билиндирер сорулгалыг тайылбырны кылып, феодалдыг үеде төрүттүнгеш, караа-биле көрүп келгени чонунуң эки чаңчылдарын чугаалаап, бижекти чүгле ажылга ажыглап чораан, ону кижиже сунары безин бир янзы дээрзин таныштырган. Тыва кааталга, тыва хепти недерин, тыва национал чоргааралды бедидерин чугаалап, аныяк-өскениң ок-бижекти шын, чөп ажыглаары, тыва эки чаңчылдарже эглирин кыйгырып, корум-чуруму быжыглап ап, бот-боттарын хүндулээрин сүмелээн. Балды, мезини кайы хамаанчок тутпас чораан. Пөрээл, авыралдар таңды-тайгазын хүндулеп, ооң бойдус-байлаан камнаар, ел ыяш неспес, суг бажын чүдетпес, бойдуска тыва чон кончуг хумагалыг чораанын башкы Светлана Монгуш солун чугаалаан. Одалгага чүгле кургаг ыяш, көрженни ажыглап чораан. Хоочуннарга тураскаадып уруглар тыва танцыны күүсеткеннер.

Чадаана көдээ Советтиң күүском даргазы Дамбуу Люндуп шаанда оор чок турганын, мал-маган хостут хонук-хонуу-биле оттап чораанын чугаалап, аныяк-өскенни ажылче кыйгырып, улугларны садыгга, автобуска, кала-даа хүндулээрин сагындырып, улуг байырлалдарда национал хевин кедерин сүмелээн. Тыва өг — кижилериң амыдырап келген ораны. Ону таптаашкын үезинде хоруп турганы буруу. Тыва өг — ажыктыг оран. Кежер-дүжерде малчыларга эптиг. Ону чараш, аян-шинчилиг кылдыр кастап эдилээрин сумуларгазы түнелинде чугаалады.

Хүн ажарга уруглар шаанда өгден үнмес турган. Сыгырып, ыыткыр чугаалажырын чараш эвес деп, тыва улус санап чораан. Амгы аныяктар, бичии уруглар орайга чедир маңнажыр, алгыржыр, кышыржыр, ол шын эвес деп, Саая Таспай чугаалап, корум-чуруму сагыырын диледи. Чаагай чаңчылдарны эгидип, аныяк-өскенге ону өөредир, эки чаңчылче эглириниң чугулазын орта демдеглээн.

Александра МОНГУШ.
Бажын-Алаак ортумак школазының башкызы.

Аттар дугайында чугаага хамаарыштыр

«ХАЙНАКТААРГА» БОЛУР БЕ?

Эрткен чылын үнген № 273 «Шын» солунга «Аттарга хамаарыштыр» деп Дондук Ооржактың, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Б. Дупчүрүнүң «Тыва аттар тывылбаан бе?» деп эгелиг материалдарын номчаап, оларның саналдарын деткиншаан, аңаа хамаарыштыр бодалдарымны номчукчуларбиле үлежикседим.

Тыва республика ССР Эвилелинге эки тура-биле каттышканының соонда, таптаашкын үезинде тывалар чүгле аттарын эвес, харындаа фамилиязын безин орус-чудуп, өске нацияларның адын, фамилиязын хөөгүп-биле ажыглап эгелээн. Төрүттүнген дугайында херечилел-кылыр көдээ Советтер күүскомнарының секретарьлары келген кижилерни чараш аттан шилип алыңар дээш дазыап бээр. Ында тыва ат эвээш, колдуунда-ла орус аттар болур. Мен бодаарымга, тыва атты өске нациялардан улус эдилеп чоруурыг ховар.

Тыва уруглар орус болгаш оон-даа өске нациялыг ашанка баргаш, шуут-ла орусчуп каар. Уругларның адын солуурда, назы-хар чеде бээрге, хоойлу-дүрүм ёзугаар солуур болза эки. Кызылдың башкы институдунуң доозукчуларынга олар институт доосканда, студентилерниң фамилияларын өскертиптер (студентилерниң күзели турган болгай аан) таварылгалар бар. Чижээлээрге, Эренчин деп адазының адын фамилия кылып алган чораан кижини Эренчинова азы Бичеоол — Бичиолова деп каан боор. Ындыг хевирлиг фамилиялыг аныяк кижилерни номчукчулар эскерген боор. Уруг төрүттүнгенде ада-иеге ХБАБ ажылдакчылары аттар чыскааган дазыны берип каар. Республика найысылалының ХБАБ-ында та кандыг чүве? Колдуунда аныяктарның хөй кезии уругларының адын, кыс уруг болза, кырган-авазынга, оол уруг болза, ачазынга азы кырган-ачазынга тураскаадып адап алыр. Ол харын төөгүге салдарлыг болгу дег.

Шаанда тывалар ажы-төлүнүң адын ужур-уткалыг адап чораан. Ажы-төлү хөй улус бир янзы, уруг-дарыы ызыртынмас кижилер бир тускай аттар-биле адаар. Чижээлээрге, Хеймер-оол, Хеймерек, Ортун-оол, Ортунай, Өдекей, Хөртезин...

Амгы үеде көдээ-даа, хоорай-даа черлерде аныяк уруглар бот чорааш божупкаш, оглун аза уруун бодунуң ада-иезинге дазыладып, атсывын оларга кылдырып алыр.

Чамдык фамилияларның тыва дылга шын адаарындан, бижиринден хажый бээринің чылдагааны паспорт столунуң ажылдакчыларының ийиппе, азы ХБАБ ажылдакчыларының харыысалга чогу, бир болза, ол албан черлеринде тыва дыл билбес кижилериң ажылдап турарыбиле ыыдыг. Ат, фамилия хамаанчок төрүттүнген ай, хүнү безин соора бижиттине бээр болгай.

Раиса ТОЛЗАТМАА.
Кызыл хоорай.

АТТАР ЧОК АРТАР БИС БЕ?

«Шын» солунга Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Бригад Дупчүрүнүң «Тыва аттар тывылбаан бе?» деп чүүлүн номчуп көргеш, ону детиниг, чүүлдүгзүндүм. Ол тыва аттар дугайын тода чижектерге көргүзүп турган бижээн. Бистиң «Ак-Туруг» совхозтуң хоочун тракторизи Комбайн Дартай-оолду безин бижип каан болду. Бистиң суурда Сентябрь, Октябрь Ноябрь, Декабрь, Январь, Февраль дээш улаштыр айлар аттары-биле адап каан кижилер база бар. Ол хамаанчок Партия деп аттыг кижи безин бары алдеп. Оон ынай Монгуш Түлүш Ховалыговна деп фамилиядан тургустунган хамааты база чүүтпап турар. Оларның ажытөлүн Сентябрович, Комбайновна дээрге тыва кижиге кайы хире эпчок-тур. Амгы сайзырааңгай бо үеде бистиң паспорттарывысты көөрге, каттырынчыг, харын-даа карикатура сагышка кирер. Оларның аттарын эде кылырын үе негеп келген деп бодаар мен.

Амгы үеде бистиң фамилияларывыс колдуунда адаларывыстың аттары апарган. Моон чижээнге, ыравайн чүгле бистиң суурну безин киирип болур. Ак-Туруг ортумак школазынга танывас кижи чеде бергеш, душкан-на башкыны Монгушевна азы Монгушович дээр болза, ол часпас. Ужурунда Монгуш деп фамилиялыг башкылар-дыр, таптаашкын үезинде таарыштыр бижип каапканы ол ыйнаан. Амчурттап турар салгал-биле кады Монгуш деп фамилия чоорту чидериниң кырында келген. Ол чүгле Улуг-Хем районда эвес, а бүгү республикада тыва фамилияларның салым-хуузу база ындыг. Бистин өгбелеривис Монгуш деп төрел болуктуң ады-биле бо хүннерге чедир бисте калгалаттынып чедип келген. Бо дээрге культуравыстың чарылбас кезээ-дир. Бодувустуң ат-сывывысты, аталдарывысты катап тургузуп, ёзулуг чингине тыва атты, фамилияны аныяк салгалга арттырыр бээр деп саналдыг мен.

Севээн СҮГЕЖИК.
Улуг-Хем район.

Хомудалдың изи-биле

АДРЕЗИН СООРА БИЖЭЭШ...

Ак-Довурак чурттуг Борис Түлуш эрткен чайын шөлээзинин үезинде Өвүр районда Чаа-Суурга төрелдеп чорааш, Торгалыгдан аалынче посылка чорудупкан чүве-дир. «До востребованиеге» чыдырда барып ап-ла алыр мен ыйнаан» деп бодаан. Август 29-та Ак-Довуракта харылзаа салбырынга баарга, посылка келбээн болган. Оон соонда сентябрь 8-те баарга, ам-даа келбээн мындыг. Чоруткан посылказын манап чадааш, Борис Бавууевич ажылындан шөлээ дилеп алгаш, үш катап Торгалыг ажыл, чоруткан посылказын суралап чораан. Посылказы Торгалыгның-даа, Ак-Довуракның-даа харылзаа салбырларында чок боорга, дуза дилеп, «Шын» солуунче чагаа бижээн.

Редакция хомудалдыг чагааны алгаш, республиканың бүдүрүлге-техниктиг харылзаа эргелелиниң начальнигинин почта харылзаазының талазы-биле оралакчызы Р. А. Тур-биле харылзашкан. Борис Түлүш посылказын Ак-Довурактың харылзаа салбырларының бирээзинче чоруткаш, боду өске харылзаа салбырында барып турганы сайгарылгадан илерээн, посылканы тыскаш, ээзинге берген деп харыы редакцияга келген.

Борис Бавууевич адрести тодаргай эвес, харын-даа соора бижээнинден куруг черге кижилер шүүдээн-дир. Адрезин ыяк доктаадып ап, ыңай-бээр чагаа, посылка чорудар деп барза, шын бижип турарын редакция авторга күзеди.

КЫРГАН-АВАМ

Миннип келиримде-ле кырган-авам бажын үүлүдүп алган чоруур чүве. Чүлүдүне саадай бергилээн таварылгаларда, кижи топтап көөрге, ооң шымыраартыр согуйжун келгилээн бажынын дүгүнде чаңгыс-даа кара дүк чок — ак өшкү дүгү дег көстүр.

Бистиң черниң улузу улуг кижилер аттарын дорт-ла «чык» кылдыр адавас, ойзу аарак азы шолалай адаар. Кырган-авам улуг, шыырак кижи, ынчангаш бодунуң аал-ножа бүгү чону аңаа Семис-Кадай дээр шола берген.

Үнү кедергей өткүт, чооп. Хөндергейниң Арыг-Бажында инек өөглээрге, Куу-Кожагар кырында хой кадарып чораан бистерге тода дыңналыр.

Кышкы кежээлерде кырган-ававыс мүн хайындыр. Далган үскен эвес, а мандаанаан мүн. Күзүн сөккан бодазының ханын бир улуг таваккa доңуруп алыр. Мүн суу йзий бээрге, ол таваккa хан кырынче ийи-бир хымышты кутказ, чайып-чайып, мүнче дедир кудуптар. Оон онза-ла мүнзүг, чемзиг, хоюг мүн болур. Ол мүнче соктаан хоюг кулча кааптар. Ооң кулчазыг чаагай чыды дээрге, ыыштаг девискээрин дола бээр.

Ол чаагай чыттан бистер, күзүрүмде хонган бора-хөкпештер дег, кырган ада-невистиң бора-бүдүн, буянныг өөнге сөктүп-ле келир бис. Чеди кижи. Көк-хырын үезинде оолдар чүнү арттырар дээр силер. Биске бир-бир аякты кутнулап бергеш, кырган-ававыс-биле кырган-ачавыс боттары аяктарывыстың божуурун манап олурарлар. Беш кижи шаажаннарга ижер, ийи кижи аяк чедишпес боорга, улуг тавактарга ижер турган бис. Соннуг-мурнуг ижип доозар бис.

— Чаа, оолдарым. Ам чана беринер, өглериңер база мүн хайындырарлар болгай. Бичии хырыңарга сыңмайн баар — деп, кырган-ававыс бисти чөптээр.

А бис чир-шоң дүжүп, алгыржып-ла үнер бис:

— Сыңар-сыңар, кырган-авай! Пашта мүн ам-даа бар чүве-дир, кырган-авай! Караа четпес кижи көрбейн олур боор силер.

Оон кырган-ававыс-биле кым кады удуурул дишкеш, мырыңай чокшурунуң кырында турар бис. Чүге дээрге кырган-ававыс-биле кады удууру — биске улуг аас-нежик. Ол бисти ыяш орнунуң артыы талазынга хойгарып алыр турган. Орун ширтээниң кырынга чымчак алгы чаткаш, өшкү кежи хоюг, чымчак, чылыг чоорган-биле шуглап алыр. Бутка кодан кежи дагап каар, баш кырында хураган дүгүнден өйген чинк ак энчек. Дүн дургузунда ол шуглакты каш-даа эде-хере тыртыкылаар.

Ол улуг уругларын черле сула салбас турган. Чайын ийи-үш хонуктарда секпер чокка чаъстагылаптарга, Хөндергей суу мөөреп-ле бадар. Ынчан кырган-авам мырынай уйгу удувас, сыгыр даң бажында-ла оолдарын бут кырынга тургузуптар:

— Буга суу әлбеп келген боор, дүрген барып, тараанар суггарыңар! Күжүр тараа чок болза, мал-даа мал болбас, эт-даа эт болбас! Силерни тараа хевээ-биле өстүр азырап алган бис.

Кырган-авамның оол дуңмазының уруу Чачываа угбай-биле мээң авам даалылап ойнаарына кончуг ынактар, а кырган-авам оларның ындыг оюнунга дыка хөөнү чок:

— Хүндүс безин оон чарылбас, чүү кончуг херээженнерил мон! Ажы-төлүнүң ишти-хырының-даа кылырын, ойбак-дыдыын илип даараарын шуут уткулап алган кадайлар-дыр эвеспе бо!

— Отче чажыптыңар, ол чүвеңерни! Мал-маганыңарны, кажаа-хораңарны көрүңер! Кижиниң чаңгыс аштаары эзерлиг аът херек чок чоор! — деп чемелээр.

Кижизидилге — кончуг-ла күштүг чүве бо. Мен ам-даа, чеже-даа чай-хостуг болзумза, оюн-тоглаага үр-ле дүнну бээр дириг кара хөөнүм чок, сактырымга, бир-ле чугула ажылым чыдып-ла берген ышнаш апаар.

Кырган-авамның чаш уруг өөпейлээри дег хандыңцыдыг чараш аалга, шыпап-ла, кайда-даа чок ийин. Бүгү оран-делегей аажок ооңурган, таалап чыңдырай берген ышкаш кылдыр сагындырар. Хураган кадарын чоруур хире улуумга чедир-ле, кырган-авам кожа өгде кайы-бир дунмамны өөпейлей берген болза, аңы өгге ограш-ла, олура удуп каар кижи боор мен.

Иези кандыг-бир айыылга таварышкан өскүс быааны өске бир хайдак инекке алып турда, чүү дээр боор ону. Хуулгаазын кончуг чыраа аътты чүстүг сиген сый баспайн, чүзүн-бүрүн чыраалап олурары-ла! Барып-барып бады кээп-ле, ырап-ырап, ырлап кээп-ле турганзыг апаар. Аажок хорадап, тепкиленип, үскүленип турган дошкуи инек удавайн-на ооңурган, өске быааны чылган, хөй судун харам чокка эдип бере бээр.

Кажан хой-өшкү төрүй бергенде, оолдарын хоза берген хой-өшкүнү хүннүң алзып турган. Чаш уругну удудур өөпейлээри-даа, инекти тааладыр өөглээри-даа, хойну тоотпаараы болгаш өшкүнү чучуулаары-даа шупту ангыаңгы үннерлиг, аялгалардыг болдур ийин. Ол аялгаларны чүгле бистиң кырган-ававыс билир чүве.

Бир катап хой кежээкизи кадарып чорумда, шупту ак-ак он шаа хире хойлар хоюмга каттыжа берген. Хоюмну аалче кирерде, оларны үзе ойладып каапкан мен. Ону кырган-авамга чугаалаарымга, ол мени аажок чемелээн:

— Мал-биле кады чораан малды дүн карыштыр үзе ойлатпас! Ыт-кушка таварышса канчаар. Күжүр мал кара-даа, кымга-даа турарга, инекки оон сүдүн ижиптер, эъдин чиптер, кежин недиптер чоор. Дуңмаларын эдертип алгаш, ол хойларны барып сывырып эккелиңер, оглум — диген.

Бистиң барык шуптувусту кырган-ававыс адаан. Мени эргелетнеш, ынчаар адап алган мен дээр.

Чамдык кырган-авалар уруг-дарыының ажы-төлүнге бир демей ынак эвес болгулаар дижир, а бистиң кырган-ававыс шуптувуска кедергей-ле ынак чораан ийин, хөөмүй.

Монгуш ЭРГЕП.

Башкыларның дузазы

Алдан-Маадыр ортумак школазының эр башкылары болгаш ажылчыннары оттулар ыяш белеткелинге киришкен. Олар Сарыг-Булун деп черге ушкан теректерни моторлуг хирээ-биле доора нескилээш, ол-ла хүн школаның столовая чанынга дужурген.

Ону соөртүү-биле ийи тракторну берип, совхоз школага улуг дузаны чедирген. Чамдык башкылар кескен ыяшты токпактааш, чыып салган. Бо ажылды школада ажыл-агый эргелекчизи В. Д. Монгуш эки удурткан.

Мандыш ООРЖАК.
Сут-Хөл район.

Көжүп чоруур делгелге

ССРЭ-ниң улустарының найыралынга тураскааткан көжүп чоруур фото-делгелгени Добеле хоорайның Культура бажыңында ажыткан. «Төрээн чуртувус эргип чораш» деп экспозиция Тыва АССР-ниң амгы болгаш келир үезиниң дугайын чугаалап турар. Чаа чурттарга районнарының макеттери, улусчу ус-шеверлериң чогаалдары, уругларның чураан чуруктары, филателия делгелгени улам чараш болдуруп турар.

Хөй санныг фото-чуруктар Кызыл хоорайның күш-ажылчы, спортчу болгаш культура амыдыралын тодаргай көргүзүп турар.

Культура бажыңының өске залында «Амгы үениң улусчу ойнаарактары» деп фото-делгелге бар. Ооң делгеглери Россия Федерациязының уран чүүлү-биле таныжар арганы бээр. Хөй-хөй экспонаттар Тыва АССР-ниң чурттакчыларының акы-дуңмалышкы республикалар-биле экономиктиг, политиктиг болгаш культура харылзааларынга тураскааттынган.

Бо делгелгени тургузарынга культураның ажылдакчылары, орус, эстон болгаш латыш коммунистер, комсомолчулар база «Дружба» фотостудиянның киржикчилери улуг үлүүн киирген.

Тыва АССР-ден аппарган «Шын», «Тувинская правда», «Молодежь Тувы», «Тываның аныяктары» солуннарны, журналдарны, открыткаларны, театр чарлалдарын, суй белектерни, тураскаал медальдарны тускай өрээлде делгеп салган. Россия Федерациязындан, Белоруссиядан, Латвиядан, Литвадан, Эстониядан барган чүс-чүс кижилер делгелге-биле танышкан.

Воллемар ЛИЕЛЮК.
Латви ССР.
Лиепая хоорай.

АГААР

Республикага шокар булуттаар, чагбас. Соңгу-баарыын чүктен хаттың дүргени секундада 3—8 метр. Дүне агаарның температуразы 38—43, чамдык черлерге 28—33, хүндүс 26—31, чамдык черлерге 18—23 градус соор.

Кызылга шокар булуттаар. Чагбас. Дүне 39—41, хүндүс 26—28 градус соок болур.

ТВ

ЯНВАРЬ 24

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мультфильм. 8.35 «Мария». Барымдаалыг фильм. 9.15 «Эрткен үеге эрге». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 10.25 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Швебеш-Халль хоорайда кудук чанынга Пирог байырдалы». (ГФР). 11.00 «Төөгүге шылгалда». Барымдаалыг фильм. 11.30 «Делегейни дескиндир». Альманах. 12.30 «Ye». 13.00 А. П. Чеховтуң театры. «Үш угбашкы». Фильм-шин. 16.25 Музыка эртинези. 17.05 Мультфильм. 17.25 Уруглларга дамчыдылга. 18.25 Коллаж. 18.30 «Ye». 19.00 Депшилге. Информация. Реклама. 19.30 Мультфильм. 19.45 Эрткен үеге эрге». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Ye». 21.30 «Чурттаар оран-бажын—2000» акция» 21.40 «Эде тургустунуушкун: нарын айтырыглар болгаш шиитпирлер». 22.55 «Владимир Высоцкий. Монолог». 23.55 — 00.30 «Чаартылга». Телефильмниң баштайгы көргүзүү.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.10 Өөредилге программазы. 8.15 «Бүгүдени биликсеп тур мен». 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 3 класс. Шивиниң кайгамчык байдалы. 9.05 Немец дыл. 10.05 Немец дыл. 10.35; 11.35 Литература. 7 класс. М. Горький — «Чаш чораанным». 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 Фильм-концерт. 12.35 — 13.40 «Хлеб — чүве ады». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 17.00 Мультфильм. «Лоло пингвинчигеш». 3-кү фильм. 17.30 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 17.40 Джаз музыказының концерти.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Тыва черде». Үндүрүлгеде: «Чурттаар оран-бажын—2000». Депутаттарга кандидаттар дугайында чугаалап тур бис». «ИХМ-ниң парлалга тавы дыннадып тур». Медээлер. 19.05 Медээлер. 19.10 Чарлалдар

МОСКВАДАН

19.15 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Крылья Советов» — «Химик». Чапсарда (19.50)— «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.15 Ypep хөгжүм оркестриниң концерти. 21.30— 22.40 «Дээр хараачыгайлары». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Ye». 19.00 — 19.15 Концерт.

КИНО

ЯНВАРЬ 24-ТЕ

«НАҢЫРАЛ»: «Я в полном порядке» 9.30, 19.20 (узаткан). «Однажды в Америке» (АКШ, 3 сериалыг, 16 хар четпээннер кирбес) 11.20, 15.20. **Видеозал:** «Зита и Гита» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: Кинолар чыындызы 9.00, 12.10. «Полет навигатора» 10.20, 13.30, 17.40. «Жизнь по лимиту» 15.20, 17.00, 20.30 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Один момент» (Индия, 2 сериялыг) 13.30, 16.10, 18.40 шактарда.

«ВОСТОК» «Зеленый луч» (Франция) 17.10, «Окно спальни» (АКШ) 15.00, 19.00 шактарда.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82 ◆ оралакчылары — 3-45-93. Киллдестер: ◆ партийн амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ роулетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа киллизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргада — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга
амазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Шетинниң болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Индекс 54241

Чагыг № 368. ТС — 00026.